

ANNA DLABAČOVÁ

Volgens het boekje

Gerard Leeus Nederlandstalige editie van de *Meditationes de vita et passione Jesu Christi**

Op 5 januari 1487 werd in de Antwerpse werkplaats van de drukker Gerard Leeu (1477-1492) de laatste hand gelegd aan de enige bekende vijftiende-eeuwse editie van een Nederlandstalige tekst toegeschreven aan de Augustijner eremiet Jordanus van Quedlinburg (c. 1300-1370/80).¹ Op het titelblad prijkt boven een houtsnede van Christus als Man van Smarten de volgende aankondiging: ‘¶ Jordanus meditacien vanden soeten leuen ende bitter passie, verrisenisse ende glorificacie ons heeren Ihesu Christi’ (afb. 1).² Hoewel de titel suggereert dat Jordanus het brein achter het werk was en de tekst in de proloog wordt gepresenteerd als ‘geordineert ende ghemaect bi den zeer deuoten broeder gheheeten broeder Iordanus van Sint Augustijns oerden’, was Jordanus zeker niet betrokken bij de samenstelling van het boekje.³ Evenmin is hij verantwoordelijk voor het leeuwendel van de tekst. Mocht Jordanus het boekje in handen krijgen, dan zou hij slechts korte delen van de tekst herkennen als zijn werk: zijn vijftenzestig artikelen en gebeden tot het lijden van Christus. Jordanus’ artikelen en gebeden zijn in het gedrukte boek systematisch voorzien van afbeeldingen en maken deel uit van een ‘weekoefening’ – een compilatie met allerlei meditatieve teksten en gebeden

* Dit artikel is tot stand gekomen in het kader van het NWO-Veni project *Leaving a Lasting Impression. The Impact of Incunabula on Late Medieval Spirituality, Religious Practice and Visual Culture in the Low Countries* (2018-2022). Mijn dank gaat uit naar Rijklof Hofman (Titus Brandsma Instituut, Radboud Universiteit Nijmegen) voor zijn hulp bij de transcriptie en vertaling van de Latijnse passages en Nigel F. Palmer (University of Oxford) voor zijn kritische lezing van het artikel.

¹ Jordanus van Quedlinburg, *Meditatien vanden Leven en passie Ons Heren*. Antwerpen: Gerard Leeu, 5 Januari 1487, 8° (ISTC nr. ij00475100). Het exemplaar van de Hendrik Conscience bibliotheek te Antwerpen (Antwerpen, EHC : B 27304) is online raadpleegbaar: <http://anet.be/record/opacehc/c:lvd:778203/N>. Het laatste blad van katern p (p8, begin van de oefening voor zaterdag) ontbreekt in dit exemplaar. Ik heb ook het exemplaar in het Museum Meermanno Westreenianum geraadpleegd (Den Haag, MMW : 001 F 010). In dit exemplaar ontbreekt blad b1. Een tweede Nederlandstalige editie verscheen rond 1518 in Den Haag bij de drukker Hugo Jansz van Woerden, zie Nijhoff en Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie*, nr. 3273. Het enige bekende exemplaar van deze druk wordt bewaard in Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, onder signatuur W 3467/10. Transcripties uit onuitgegeven bronnen zijn voorzien van hoofdletters en interpunctie naar moderne conventies; de spelling is niet aangepast.

² Den Haag, MMW : 001 F 010, f. [a]1r. Het zetsel van de eerste regel van de titelpagina is tijdens het drukken aangepast, want het exemplaar Antwerpen, EHC : B 27304 bevat voor de titel geen paragraaftekens, de eerste letter is een ‘I’ in plaats van een ‘J’ en ‘vanden’ is uitgeschreven terwijl dit in het exemplaar in Den Haag is afgekort.

³ Den Haag, MMW : 001 F 010, f. [a]1v. Zie verder de eerste paragraaf van dit artikel en met name het eveneens aldaar besproken artikel van Rhodes, ‘Prayers from the Passion’, 27-38.

Jordanus meditacien vandē soe
 ten leuen en bitter passie verrisenis
 se ende glorificacie ons heeren he
suchristi.

Afb. 1: Titelblad van Jordanus van Quedlinburg, *Meditatien vanden Leven en passie Ons Heren*. Antwerpen: Gerard Leeu, 5 Januari 1487, 8°. Ex.: Den Haag, MMW, 001 F 010, f. [a]1r.

geordend naar de dagen van de week. Met welk doel werd deze weekoefening samengesteld? En hoe bereikte de tekst Leeus bedrijf?

Een zoektocht naar een antwoord op deze vraag veronderstelt niet alleen een studie van de Nederlandstalige editie, maar leidt ook naar de eveneens rijk geïllustreerde Latijnse edities van (pseudo-)Jordanus' *Meditationes de vita et passione Jesu Christi*, die Leeu eerder al publiceerde – in 1485 –, en die zowel hijzelf als anderen ook in de jaren na het verschijnen van de Nederlandstalige druk bleven produceren (zie bijlage 1). Paralleledities in het Latijn en het Nederlands komen relatief vaak voor in het fonds van Leeu. Hij bracht dan een tekst in het Latijn én in het Nederlands op de markt, kennelijk vanuit de veronderstelling dat wat interessant is voor de *litterati* ook aftrek zou vinden bij lezers die het Latijn niet machtig waren.⁴ Mede door toedoen van Gerard Leeu kent het Middelnederlandse taalgebied zo teksten in de volkstaal die uniek zijn op Europees niveau, waaronder de aan Jordanus toegeschreven *Meditatien*.⁵ In de Duitse landen werd de weekoefening alleen in het Latijn gedrukt; in Engeland kwam pas in de zestiende eeuw een volkstalige editie op de markt.⁶ De edities in het Latijn en het Nederlands verhouden zich evenwel niet één op één tot elkaar. Dat geldt zowel voor de tekst als voor het uiterlijk van het boek. Belangrijker dan het vaststellen van verschillen tussen de edities is de vraag naar hun betekenis. Hoe kunnen de verschillen – wat betreft tekst én het uiterlijk van het gedrukte boek – geduid worden? Wat kunnen zij vertellen over het (veronderstelde) gebruik van de boeken en het lezerspubliek dat de samensteller(s) van de tekst en de drukker voor ogen hadden?

Om de totstandkoming en achtergrond van Leeus Nederlandstalige editie van de *Meditationes de vita et passione Jesu Christi* te begrijpen, is het van belang om een helder onderscheid te maken tussen de drie tekst-entiteiten die hierboven kort genoemd zijn. Het gaat in de eerste plaats om Jordanus van Quedlinburgs vijfenzestig artikelen en gebeden tot Christus' Passie – van Jezus in de tuin van Gethsemane tot zijn begrafenis – die deel uitmaakten van zijn *Meditationes de passione Christi* of *Articuli LXV de passione Christi*.⁷ De tweede tekst is de geïllustreerde Latijnse weekoefening, gepubliceerd door Leeu onder de titel *Meditationes de vita et passione Jesu Christi* die wel de vijfenzestig artikelen (ingekort) en gebeden uit Jordanus' tekst bevat, maar *niet* dezelfde tekst is. Het gaat om een weekoefening gecompileerd uit verschillende teksten die veel meer bevat dan

⁴ Goudriaan, 'Een drukker en zijn markt', 203-204.

⁵ Een ander voorbeeld is *Van Marien rosen cransken een suuerlic boexken*, de Nederlandstalige editie van Michael Francisci ab Insulis' (1435-1502) *Quodlibet de veritate fraternitatis Rosarii* die op 9 maart 1484 in Gouda verscheen (ISTC nr. if00299050). Zie hierover Dlabáčová, 'Marian Devotions from a Printer's Perspective', ter perse.

⁶ Zie bijlage 1.

⁷ De *Meditationes de passione Christi* van Jordanus maakten op hun beurt weer deel uit van de prekenbundel *Opus postillarum et sermonum* (1365), preken 189-253. De druk van 1483 (Straatsburg, [Georg Husner]; ISTC nr. ij00477000) is online raadpleegbaar via de website van de Universitäts- und Landesbibliothek te Darmstadt (Darmstadt, ULB : Inc.V-104): <https://hds.hebis.de/ulbda/Record/HEB416270387> (ff. 209v-233v). Zie verder pagina xx hieronder.

alleen de gebeurtenissen uit de Passie die we bij Jordanus aantreffen.⁸ Zoals we zullen zien, bevat de weekoefening onder andere materiaal voor meditatie over Maria's zwangerschap en haar bezoek aan haar nicht Elisabeth tot aan de tenhemelopneming van Maria. Tot slot is er de Nederlandstalige – zoals zal blijken grondig herziene – uitgave van deze weekoefening.⁹

De relatie tussen deze drie teksten zal in het vervolg verder uitgediept worden. Eerst bespreek ik kort de weekoefening zoals die door Leeu werd uitgegeven in het Latijn en in het Nederlands. Vervolgens plaats ik de weekoefening met behulp van onder andere het werk van Robrecht Lievens en J.M. Willeumier-Schalij binnen de (handschriftelijke) overlevering van de teksten van Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden.¹⁰ In de laatste paragraaf signaleer ik vooral (tekstuele) verschillen tussen de Latijnse en de Nederlandstalige editie met betrekking tot de aanwijzingen voor de overdenking van episodes uit het leven van Jezus. Tot slot breng ik de verschillen tussen de edities in verband met bredere ontwikkelingen in de laatmiddeleeuwse spiritualiteit en devotioenele praktijk. Barbara Newmans en Sarah McNamers analyses van laatmiddeleeuwse meditatieve gewoontes zijn hierbij van belang.¹¹

De Nederlandstalige en Latijnse edities van de *Meditationes* die bij Gerard Leeu het licht zagen, gaven aan uiteenlopende lezersgroepen de mogelijkheid om op eigen niveau dezelfde soort religieuze (lees)oefening te praktiseren. De *Meditatien* die onder Jordanus' naam verschenen, zijn in een aantal opzichten exemplarisch voor veel vraagstukken in het onderzoek naar de spiritualiteit en religieuze tekstcultuur van de late middeleeuwen: de wisselwerking tussen Latijn en volkstaal én tussen de opkomende drukpers en de 'traditionele' handschriftelijke tekst- en beeldcultuur; het herwerken, herschikken en combineren van (bestaande) teksten tot deels 'nieuwe' werken; en de focus op het verwerven van zielenheil door een juiste devotioenele levens- en leeshouding.

I. DE WEEKOEFFENING – TOEGESCHREVEN AAN JORDANUS, GEDRUKT DOOR LEEU

De aan Jordanus toegeschreven tekst die Gerard Leeu in 1485 voor het eerst in het Latijn publiceerde onder de titel *Meditaciones Jordani de vita et passione Ihesum Cristi*, is opgezet als weekoefening. Voor iedere dag van de week is

⁸ De Latijnse compilatie (weekoefening) verscheen voor het eerst bij Leeu op 10 februari 1485: Jordanus van Quedlinburg, *Meditationes de vita et passione Jesu Christi*. Antwerpen: Gerard Leeu, 10 februari 1485, 16° (ISTC nr. ij00473800). Het enige bewaard gebleven exemplaar, Parijs, BN : D-16070, is (nog) niet digitaal raadpleegbaar (voor een overzicht van exemplaren van latere edities, zie bijlage 1). Een exemplaar (Schweinfurt, OSB : BV040357533) van de editie van c. 1500, [Maagdenburg: Moritz Brandis] is te raadplegen via <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0008/bsb00083145/images/>.

⁹ De Nederlandstalige versie van de weekoefening is, zoals vermeld in noot 1, online raadpleegbaar via de Antwerpse Hendrik Conscience bibliotheek.

¹⁰ Lievens, *Jordanus van Quedlinburg*. Willeumier-Schalij, 'De LXV artikelen van de passie'.

¹¹ Newman, 'What Dit It Mean to Say "I Saw"?''. McNamer, *Affective Meditation*.

een aantal gebeden en meditaties bijeengebracht, die op vaste tijdstippen gelezen moeten worden. Jan T. Rhodes, de enige onderzoeker tot nu toe die een afzonderlijke studie aan deze weekoefening gewijd heeft, stelde vast dat het opvallend is dat de tekst niet is ingedeeld volgens de kanonieke getijden, maar dat het dagelijkse ritme van opstaan, het nuttigen van de middag- en avondmaaltijd en het slapen gaan, leidend is.¹² De indeling van de tekst vormt zo een aanwijzing voor het beoogde publiek, dat niet exclusief uit religieuzen bestond, maar zeker ook uit gelovigen die een leven in de wereld leidden. Individuen in een religieuze gemeenschap die in hun eigen tijd en tempo een oefening wilden volgen om hun geestelijke leven (nog) verder te verdiepen, zullen ook tot het beoogde publiek behoord hebben.¹³ Een schematisch overzicht van de inhoud van de weekoefening, met verwijzingen naar de betreffende folio's in Leeus Latijnse en Nederlandstalige edities, is te vinden in bijlage 2.¹⁴

's Ochtends las men telkens een deel van de artikelen en gebeden van Jordanus van Quedlinburg. Voor het middagmaal volgt een meditatie op een scène uit het leven van Jezus – de lezer moet zich voorstellen dat hij de maaltijd op die plaats, en in een bepaald gezelschap, nuttigt. Deze meditatie is als het ware een voorproefje op de (opsommende) overdenking van de gebeurtenissen uit de Heilsgeschiedenis die na de middagmaaltijd volgde: van de Schepping op maandag tot de tenhemelopneming van Maria op zondag. Vervolgens is er een gebed dat aansluit bij de gebeurtenissen die men zojuist overpeinds heeft.

Het volgende moment waarop het boekje ter hand werd genomen, was vlak voor de avondmaaltijd. De meditatie voor het avondeten wijst de lezer wederom op een moment uit Christus' leven. De gekozen gebeurtenissen hebben met het nuttigen van voedsel te maken én houden steeds verband met de episode uit de Heilsgeschiedenis die het onderwerp was van de meditatie na de middagmaaltijd. Op dinsdag, bijvoorbeeld, richt men na het middagmaal de aandacht op Christus' besnijdenis tot en met de verzoeking in de woestijn. Voor het avondeten wordt vervolgens gemediteerd over Jezus' vasten in de woestijn.

Nadat de lezer het avondeten genuttigd had, kon hij de oefening vervolgen door een lange meditatie te lezen op achtereenvolgens de dood (maandag), het Laatste Oordeel (dinsdag), de hel (woensdag), de gaven van God (donderdag), de Passie (vrijdag), de eigen zonden (zaterdag) en het eeuwige leven (zondag). Op deze meditatie volgt telkens een gebed: achtereenvolgens richt de lezer zich tot de engelen (maandag), de aartsvaders en profeten (dinsdag), de twaalf apostelen (woensdag), de martelaren (donderdag), de belijders (vrijdag), de heilige maagden (zaterdag) en alle heiligen in de hemel (zondag). Elk van de gebeden

¹² Rhodes, 'Prayers from the Passion', 29.

¹³ Ibidem. Jeffrey Hamburger wijst voor de Latijnse tekst op een monastiek leespubliek en ziet de leesaanwijzingen 'ad prandium' et cetera als indicaties dat het boek in het refectarium gelezen moest worden: Hamburger, 'Enluminure et incunable', 9.

¹⁴ Zie ook de bespreking van Rhodes, 'Prayers from the Passion', 29-30 en 34. Voor de Latijnse editie heb ik gebruik gemaakt van de eerste bekende druk die bij Leeu verscheen: Jordanus van Quedlinburg, *Meditationes de vita et passione Jesu Christi*. Antwerpen: Gerard Leeu, 10 februari 1485, 16° (ISTC nr. ij00473800), ex. Parijs, BN : D-16070.

wordt – zowel in het Latijn als in het Nederlands – voorafgegaan door een aanwijzing om de aandacht te richten op de genoemde groepen.

Later op de avond, wanneer de lezer zich klaarmaakte om naar bed te gaan, werd het boekje nog een laatste keer geraadpleegd. De meditaties voor het slapen gaan zijn – net als de meditaties voor het middag- en avondeten – gelieerd aan de overdenking van de episode uit de Heilsgeschiedenis die plaatshad na het middagmaal. Op dinsdag, bijvoorbeeld, brengt men de nacht samen met Jezus door onder de blote hemel in de woestijn.

Op vrijdag zijn er iets meer artikelen en gebeden van Jordanus dan op de eerdere dagen en dient men een deel van de gebeden te bewaren voor na het middageten. Daarna volgt een gebed tot Maria. De meditaties voor en na de avondmaaltijd zijn vervangen door meditaties voor en na de collatie (de lichte avondmaaltijd op vastendagen). Deze beide overdenkingen en de meditatie voor het slapen gaan richten zich op de Passie. Vrijdag is overigens de laatste dag waarop de artikelen en gebeden van Jordanus gelezen worden – het weekend is namelijk gereserveerd voor het overdenken van de gebeurtenissen nadat Jezus begraven is (de afdaling in de hel, de wederopstanding en de verrijzenis), en deze onderwerpen behandelt Jordanus niet in zijn artikelen en gebeden.

De oefening op zaterdag kent eveneens een iets afwijkende structuur: de dag begint met een overdenking van de gebeurtenissen na Christus' begrafenis, gevolgd door een gebed (twee in de Latijnse tekst). De meditatie voor het middagmaal richt zich op het (mede)lijden van Maria. Op de meditatie na afloop van het noenmaal volgen nog drie 'extra' gebeden, twee tot Maria en één tot Jezus. De Latijnse versie biedt de lezer na de avondmaaltijd nog de Getijden op de smarten van Maria, toegeschreven aan paus Clemens VI (1291-1352). De oefening voor zondag is op een soortgelijke manier opgebouwd als de oefening voor zaterdag: ook hier begint de dag met een meditatie, ditmaal over Christus' verrijzenis en de daaropvolgende verschijningen, gevolgd door een gebed. Ook zijn er gebeden te vinden voor na de meditatie na het middagmaal (een sequentie en het afsluitende gebed uit Bonaventura's *Lignum Vitae*). Op de meditatie voor het slapen gaan volgt in de Latijnse editie het *Adoro Te* gebed, vergezeld door een houtsnede van de Gregoriusmis. De Nederlandstalige versie heeft na de meditatie voor het slapen gaan een afsluitende rubriek ('¶ Hier eynden Iordanus meditacien vanden leuen ende passien ons heren Ihesu Christi ghebenedijt'), waarna nog een viertal gebeden volgt.

In beide talen wordt de weekoefening voorafgegaan door een aantal inleidende teksten. Na het titelblad volgt een aankondiging die, in lijn met de titelpagina, Jordanus als auteur van de tekst aankondigt. De proloog bevat een reeks voorwaardelijke bijzinnen die eindigt met de raadgeving: 'Mint daeromme Christum, volcht na Ihesum, omhelst den ghecruusten'. Deze proloog stamt uit de inleiding bij de *Orationes et meditationes de vita Christi*, toegeschreven aan Thomas a Kempis.¹⁵ De passage was wijdverspreid in de vijftiende eeuw, en functioneerde bijvoorbeeld

¹⁵ Pohl, *Thomae Hemerken a Kempis*, vol. 5, 3. Rhodes, 'Prayers from the Passion', 28. Lievens, *Jordanus van Quedlinburg*, 42. Vgl. Willeumier-Schalij, 'De LXV artikelen van de passie', 19.

ook als proloog bij *Dat leven ons liefs heren Jhesu Christi*, een populaire weekoefening, mogelijk samengesteld door een Hollandse minderbroeder-observant, met voor iedere dag een overweging op elk van de zeven getijden.¹⁶

Op de proloog volgen de twaalf vruchten van de Passie (dertien in de Middelnederlandse tekst). Deze tekst gaat vermoedelijk terug op een preek over hetzelfde onderwerp van de vijftiende-eeuwse dominicaan Johannes Herolt († 1468) en stelt de overdenking van Christus' Passie boven lichamelijk ascese en alle andere goede werken.¹⁷ In de Latijnse *Meditationes* wordt het voorwerk afgesloten met een berijmd gebed op naam van Bernardus dat de lezer in de rol van Christus plaatst ('Bernardus in persona Christi. O homo, vide quid pro te pacior [...]') en een korte uitleg over de redenering achter de opzet van de weekoefening:

Quoniam vnus dies ad tantum amplissime materie campum percurrere non sufficit, hoc deuotissimum Cristi passionis exercitium in septem dies est distributum, vt prolixitate repulsa que tedium generat quisque dies nouam atque nouam legenti deuocionem afferat.¹⁸

Omdat een enkele dag niet volstaat om een dermate groot veld met zo'n uitgebreide materie te behandelen, is deze zeer devote oefening op de Passie van Christus verdeeld over zeven dagen. Op deze manier wordt een overvloedige lengte, die vermoeidheid zou kunnen veroorzaken, voorkomen, en zo kan iedere dag de lezer telkens weer nieuwe devotie brengen.

Deze twee laatste teksten ontbreken in de Nederlandstalige editie. Hier is een deel van een *nota*, die in de Latijnse editie voor de Gregoriusmis-gebeden aan het einde van het boek staat, naar voren gehaald, en doet dienst als nummer dertien in de opsomming van de vruchten van de Passiemeditatie. In de *nota* wordt verwezen naar het *Horologium van de eeuwige wijsheid* van de dominicaan Hendrik Suso (1295-1366) als werk waarin de genezende kracht van de Passiemeditatie wordt uitgelegd.¹⁹ Het voorwerk in de Nederlandstalige editie eindigt met de gebeden bij de Gregoriusmis (*Adoro Te*).

¹⁶ Dlačačová, 'Drukken en publieksgroepen', 347-353, 356-357, 361 (transcriptie) en 363-365. De Bruin, 'Middelleeuwse Levens van Jesus', 162-163. Zie ook Rhodes, 'Prayers from the Passion', 28, noot 27, voor verdere gegevens over de verspreiding. De passage komt bijvoorbeeld ook voor aan het begin van een korte aansporing tot navolging van Christus in Hamburg, SUB : Cod. Theol. 2194, ff. 218r-219r. Zie Kors, *De Middelnederlandse Brieven van Gerlach Peters († 1411)*, 148-149.

¹⁷ Vgl. Hamburger, 'Enluminure et incunable', 9. De preek van Herolt is overgeleverd in de wijd verspreide *Sermones discipuli de tempore et sanctis*, preek 48 (*Sermo de duodecim fructibus meditationis passionis Christi* of *De memoria passionis Christi*). In de preek worden de vruchten genoemd en uitgewerkt; in de *Meditationes* is telkens alleen de eerste, aankondigende zin overgenomen zodat een zeer beknopte samenvatting van de preek ontstaat. Een exemplaar van de editie van circa 1479-1480, [Reutlingen: Michael Greyff] (*ISTC* nr. ih00102000) is online raadpleegbaar: <http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0004/bsb00042800/images>

¹⁸ Parijs, BN : D-16070, f. [a]4v-[a]5r. Vgl. Hamburger, 'Enluminure et incunable', 9-10.

¹⁹ Den Haag, MMW : 001 F 010, f. [a]5r. Parijs, BN : D-16070, ff. o5v-o6r. In sommige handschriften wordt deze nota met Herolts preek over de twaalf vruchten van de Passie over-

Niet alleen de volgorde van de teksten is in de Nederlandstalige editie anders. Ook in de materialiteit van de Latijnse en volkstalige uitgaven zijn veelzeggende verschillen aan te wijzen. Zo valt direct op dat de Nederlandstalige editie niet alleen in een ander lettertype is gezet, maar ook uitgevoerd is op het grotere octavo-formaat in plaats van het kleine sedecimo, dat Leeu kort daarvoor in de Nederlanden introduceerde. Wel maakte Leeu voor de Nederlandstalige editie gebruik van dezelfde reeks kleine houtsneden die hij – in ieder geval voor een deel – speciaal voor zijn *Meditationes*-edities liet vervaardigen.²⁰ Een deel van de blokken was vervaardigd voor een andere tekst die Leeu rond dezelfde tijd (vanaf circa 1484) ook op het nieuwe sedecimo formaat drukte, het *Rosarium Beatae Virginis Mariae*.²¹ Het is zelfs goed mogelijk dat Leeus lay-out van Jordanus' artikelen en gebeden in de *Meditationes* (mede) geïnspireerd is op zijn *Rosarium*-edities waarin elk artikel samenging met een afbeelding 'zodat het telkens nieuwe devotie opwekt in eenieder die naar de afbeelding kijkt en het artikel leest'.²² Het rijke illustratieprogramma dat Leeu aan de *Meditationes* toevoegde, was in ieder geval een belangrijke innovatie. Niet eerder waren Jordanus' gebeden systematisch geïllustreerd; de drukpers maakte het niet alleen mogelijk om alle gebeden te illustreren, maar ook om de rijk geïllustreerde tekst op grote schaal te vermenigvuldigen.²³ Het rijke illustratieprogramma droeg ongetwijfeld bij aan de populariteit van Leeus edities.²⁴

Sommige ontwerpen voor de houtblokken gaan terug op eerdere series met het leven van Jezus als onderwerp (bijvoorbeeld de *Devote ghetiden*-serie), terwijl andere zo nauw bij de tekst aansluiten en een dusdanig ongebruikelijke iconografie hebben, dat ze vrijwel zeker voor de *Meditationes* gemaakt moeten zijn. Een goed voorbeeld is de houtsnede met drie soldaten die om de kleding van Jezus dobbelen. Ook de houtsnede waarop te zien is hoe Jezus door soldaten wordt bespuugd, lijkt specifiek gemaakt voor de *Meditationes* (afb. 2 en 4).²⁵ Doordat naast ieder gebed van Jordanus een houtsnede is geplaatst, vormen de openingen in deze secties van het boek beeld-tekst diptieken (zie

geleverd. Zie bijvoorbeeld Wunderle, *Katalog der mittelalterlichen lateinischen Papierhandschriften*, 430.

²⁰ Kok, *Woodcuts in Incunabula*, dl. I, 189-207 (serie 76). Vgl. Logutova en Marrow, *Liber precum*, 109-110. Volgens Marrow ontstonden de ontwerpen voor Leeus houtsneden-serie onafhankelijk van vergelijkbare series van miniaturen en kopergravures gebruikt bij Jordanus' gebeden en verwante gebedscycli, zoals bijvoorbeeld in het zogenoemde *Liber precum* (Sint-Petersburg, BSS : Lat.O.v.I.206). Zie ook Hamburger, 'Enluminure et incunable', 8.

²¹ Kok, *Woodcuts in Incunabula*, dl. I, 189-207 (serie 76).

²² 'Habet autem quisque articulus suam propriam figuram ante oculos depictam, ut ipsa nouam semper atque nouam figuram uidenti et articulum legenti afferat deuotionem', ex. Den Haag, KB : 150 F 9, f. a6r. *Rosarium Beatae Virginis Mariae*, Antwerpen: [Gerard Leeu], [voor 25 July] 1487, 16° (ISTC nr. ir00318850). Dit is de tweede bekende editie.

²³ Hamburger, 'Enluminure et incunable', 10-11. Hamburger bespreekt ook een aantal handschriften waarin de gebeden gedeeltelijk geïllustreerd zijn.

²⁴ Zie p. xx hieronder. Vgl. Hamburger, 'Enluminure et incunable', 8.

²⁵ Kok, *Woodcuts in Incunabula*, dl. I, 189-190 (nrs. 76.67 en 76.43).

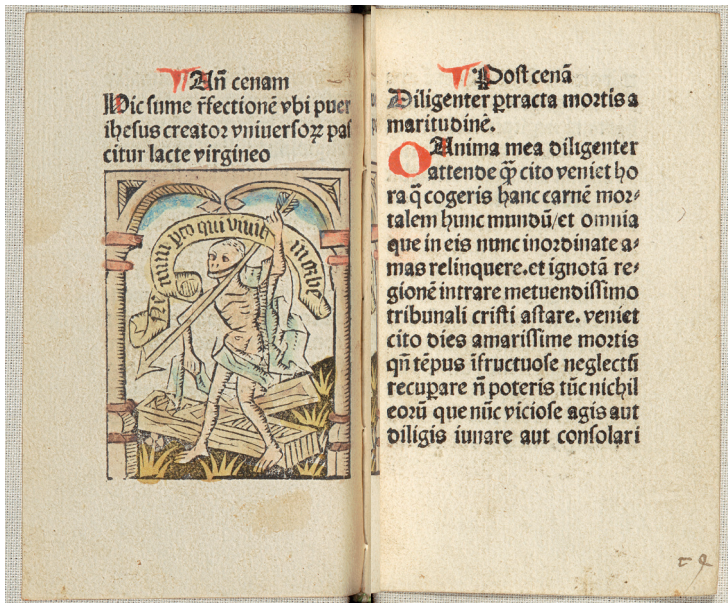
bijvoorbeeld afb. 2). De presentatie van de tekst in Leeus edities kent zo een belangrijke rol toe aan de afbeeldingen in de meditatie: een visuele prikkel gaat zo vooraf aan het gebed en zowel beeld als tekst worden in de meditatie geïntegreerd.²⁶ De meditaties na het avondeten zijn eveneens voorzien van een houtsnede (afb. 3). In de Nederlandstalige editie is de tekstspiegel overigens opvallend klein voor een octavo-editie, waardoor de marges ruim uitvallen. De Nederlandstalige editie lijkt de lezer zo – letterlijk – meer ruimte te bieden voor overdenking. Men zou zich bijna afvragen of het zetsel van de Nederlandstalige editie in beginsel niet ook bedoeld was voor het sedecimo-formaat, dat uiteindelijk toch te krap bleek te zijn.

De (tekstuele) verschillen tussen het Latijn en het Middelnederlands worden nader bekeken in de laatste paragraaf van dit artikel. Eerst ga ik in op de overlevering en de mogelijke herkomst van de weekoefening.

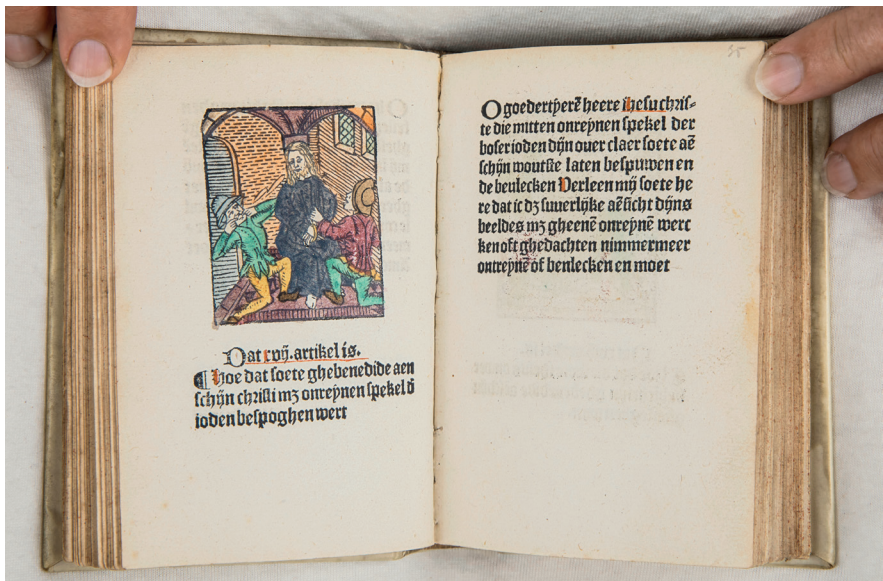

Afb. 2: Jordanus' zeventiende gebed in de *Meditationes de vita et passione Jesu Christi*. Antwerpen: Gerard Leeu, 10 februari 1485, 16°. Ex.: Parijs, BN : D-16070, ff. d2v-d3r.

²⁶ Vgl. Logutova en Marrow, *Liber precum*, 25 en 110. Hamburger, 'Enluminure et incunable', 9-10.

Afb. 3: De meditatie voor en na de avondmaaltijd (maandag) in de *Meditationes de vita et passione Jesu Christi*. Antwerpen: Gerard Leeu, 10 februari 1485, 16°. Ex.: Parijs, BN : D-16070, ff. c3v-c4r.

Afb. 4: Jordanus' zeventiende gebed in de *Meditatien vanden Leven en passie Ons Heren*. Antwerpen: Gerard Leeu, 5 Januari 1487, 8°. Ex.: Den Haag, MMW : 001 F 010, ff. e2v-e3r.

II. VAN PREKENBUNDEL NAAR WEEKOEFENING EN VAN HANDSCHRIFT NAAR DRUK

Zoals blijkt uit bovenstaande bespreking van de inhoud van de weekoefening, vormen de vijftien artikelen en gebeden van Jordanus van Quedlinburg er slechts één onderdeel van. Op maandag tot en met vrijdag start de oefening met Jordanus' artikelen en gebeden – aan de hand van de teksten en de houtsneden overdenkt de lezer tijdens de voormiddag de Passie. De titel en auteursnaam waaronder de tekst bij Gerard Leeu verscheen – Jordanus' *Meditationes de vita et passione Jesu Christi* –, kan verwarrend werken. '*Meditationes de passione Christi*' wordt namelijk ook als aanduiding gebruikt voor het traktaat van Jordanus van Quedlinburg waar de vijftien artikelen en gebeden oorspronkelijk deel van uitmaakten. Op zijn beurt was dit traktaat oorspronkelijk onderdeel van de preken voor Goede Vrijdag (*sermones* 189-253) in Jordanus' prekenbundel *Opus postillarum et sermonum* (1365).²⁷ Het *Meditationes*-traktaat dat uit de prekenbundel werd geëxtraheerd, was relatief omvangrijk en bevatte vijftien hoofdstukken, voorafgegaan door een proloog. De hoofdstukken zijn – enigszins onevenwichtig – verdeeld over de zeven canonieke uren.²⁸ Ieder hoofdstuk bestaat uit de volgende onderdelen: *theoremata* of *oratio* (kort, collecte-achtig gebed), *articulus* (korte beschrijving van een gebeurtenis uit de Passie), *documenta* (morele exempelen (*leringhe*)) en *confirmatio* (een persoonlijke toepassing van de beschreven materie (*medeformicheit*)).²⁹ Dit traktaat werd niet alleen in het Latijn overgeleverd, maar ook vertaald in de volkstaal. Een Middelnederlandse vertaling is in zo'n veertien vijftiende- en vroeg zestiende-eeuwse handschriften te vinden.³⁰ De rijke overlevering, waarvan ik hier slechts een aantal voorbeelden geef, zou een mooie casus vormen voor een studie naar de receptie van Jordanus' tekst en de Passie-devotie in de Nederlanden in het algemeen. De handschriften stammen veelal uit het bezit van religieuze vrouwen-gemeenschappen: de Zusters van het Gemene Leven van het Kerstekenshuis in Deventer bezaten een handschrift met de Middelnederlandse tekst, evenals de regularissen van het Brusselse klooster Jericho en de Amsterdamse regularissen van het Maria Magdalenaklooster op het Spui.³¹ De regularissen

²⁷ Lievens, *Jordanus van Quedlinburg*, 37-38. Rhodes, 'Prayers from the Passion', 27. Saak, *High Way to Heaven*, 353-354. Palmer en Hamburger, *The Prayer Book of Ursula Begerin*, 450-451. Palmer, 'Antiseusiana', ter perse. Mijn dank gaat uit naar Nigel F. Palmer, die dit artikel reeds voor publicatie met mij deelde.

²⁸ Deze verdeling is nog herkenbaar in de weekoefening (zowel in het Latijn als in het Nederlands): zie bijlage 2.

²⁹ Rhodes, 'Prayers from the Passion', 27-28. Hamburger en Palmer, *The Prayer Book of Ursula Begerin*, 451. Palmer, 'Antiseusiana'. Vgl. Deschamps, 'Jordanus van Quedlinburg', 44-46 (nr. 21).

³⁰ Lievens, *Jordanus van Quedlinburg*, 39-40; over de overlevering van de Latijnse tekst in de Nederlanden zie pagina 37-39. Voor aanvullende gegevens over de Middelnederlandse overlevering zie Deschamps, 'Boekbeoordelingen', 298, en Idem, '82. Die passie ons Heren', 226-227 (noemt veertien handschriften).

³¹ Deventer, SAB : I, 28 (101 D 3 KL); Brussel, KB : II 1300 (over dit handschrift zie Stoop, *Schrijven in commissie*, 114, 151 en 409-410); Amsterdam, UB : I G 1.

van Sint-Margaretha in Gouda bezaten een kopie vervaardigd door ene Cornelius Johannes Cristoffori uit Monster.³²

Jordanus' vijfenzestig gebeden werden niet alleen als onderdeel van de *Meditationes de passione Christi* overgeleverd, maar ook als afzonderlijke tekst.³³ Binnen de overlevering werd Jordanus' tekst als het ware steeds verder uitgekleeft, totdat alleen een gebedencyclus overbleef. De weekoefening die Gerard Leeu drukte, laat juist een tegenovergestelde beweging zien: de artikelen (ingekort, en functionerend als rubriek) en de gebeden worden hier bijeengebracht en als bouwstenen weer in een langer traktaat ingepast. Gezien de titel waaronder de tekst verscheen, zag de samensteller de vijfenzestig gebeden van Jordanus als referentiepunt en kern van de tekst. Rond deze kern die zich op de Passie richtte, bouwde hij een nieuw traktaat op dat meditatie op het hele leven van Jezus mogelijk maakte. De vijfenzestig artikelen en gebeden werden ingepast in een nieuwe literaire structuur: een weekoefening waarin het ritme van de dag, grotendeels bepaald door lichamelijke behoeften, leidend is. Jordanus' tekst, die in de overlevering eerst gekrompen was tot de vijfenzestig gebeden, groeit hier weer uit tot een traktaat, maar wel een ander traktaat dan de *Meditationes de passione Christi*.³⁴

Het is niet verwonderlijk dat de Middelnederlandse vertaling van de *Meditationes de passione Christi* door onderzoekers soms – ten onrechte dus – gelijkgesteld is met de Nederlandstalige weekoefening die Gerard Leeu in 1487 publiceerde. Zo schrijft Deschamps dat 'de vertaling van de *Meditationes* [...] tweemaal gedrukt [werd]', te weten in 1487 door Leeu en omstreeks 1518 door Hugo Jansz van Woerden.³⁵ Dit lijkt misschien geen al te grote zonde, maar de verwarring kan wel degelijk van invloed zijn op de evaluatie van de overgang van handschrift naar druk, en van de impact van de drukpers op de verspreiding van religieuze literatuur in het bijzonder. In zijn artikel over Middelnederlandse meditatieve *Levens van Jezus* op de drukpers noemt Koen Goudriaan de Nederlandstalige *Meditatien* die bij Leeu verschenen als voorbeeld van een werk dat op de drukpers geen succes beleefde, vermoedelijk vanwege de reeds bestaande

³² Nijmegen, UB : 311, f. 183: 'Ghescreven int jaer ons heren dusent vier hondert ende drie ende vijftich des sestienden daghes in Julio. per manus Corneliij Jo. cristoffori borsalie monasterii nec non de monster parcium zelandie trajectensis dyocesis'.

³³ Willeumier-Schalij, 'De LXV artikelen van de passie', 15-35.

³⁴ Erik L. Saak vraagt zich naar aanleiding van Rhodes' artikel af of er wel echt sprake is van twee verschillende teksten. Hij schaarde de negen incunabel-edities van de weekoefening – op nogal onduidelijke gronden – eenvoudigweg onder Jordanus' *Meditationes de passione Christi*. Saak, *High Way to Heaven*, 354, noot 26: '[...] It seems probable that what Rhodes views as two distinct works was actually the result of the wide distribution and diffusion of Jordans' work.' Rhodes, 'Prayers from the Passion', 27. Naar mijn mening draagt het onderscheid tussen de weekoefening en het traktaat van Jordanus uit zijn *Opus postillarum et sermonum* wel degelijk bij tot een nauwkeurigere evaluatie van de overlevering van Jordanus' werk. Vgl. ook Hamburger en Palmer, *The Prayer Book of Ursula Begerin*, 451 en Logutova en Marrow, *Liber precum*, 18-19.

³⁵ Deschamps, '82. Die passie ons Heren', 227.

brede handschriftelijke verspreiding. De tekst zou hierdoor immers al ruim voorhanden zijn.³⁶

Een nadere studie naar de *Meditatien*, die binnen het verkennende onderzoek van Goudriaan niet mogelijk was, laat zien dat dit beeld om verschillende redenen bijgesteld moet worden. De overlevering van de Middelnederlandse vertaling van Jordanus' *Meditationes de passione Christi* bleef beperkt tot handschriften en bereikte de drukpers niet. Gerard Leeu publiceerde in 1487 een vertaling van een andere tekst, namelijk de weekoefening die hij – voor zover bekend – voor het eerst in het Latijn drukte op 10 februari 1485.³⁷ De Latijnse tekst kent geen handschriftelijke overlevering vóór de eerste editie, en is vermoedelijk speciaal voor Leeu samengesteld, mogelijk door een geestelijke uit zijn netwerk.³⁸ Toen Leeu nog in Gouda woonde en werkte, bracht hij al een soortgelijke – eveneens rijk geïllustreerde – weekoefening uit: de *Devote ghettiden vanden leven ende passie Jhesu Christi*, vermoedelijk samengesteld door een geleerde (Goudse) priester.³⁹

De 'nieuwe' *Meditationes* in de vorm van een weekoefening zijn wel degelijk een (Europees) succes te noemen, zeker wanneer naast de Middelnederlandse ook de Latijnse edities in ogenschouw worden genomen. In het Latijn werd de tekst maar liefst twaalf maal gedrukt: vanuit Antwerpen bereikten Leeus edities drukkers in Lübeck, Maagdenburg, Londen en het Spaanse Cuenca (bijlage 1). Deze drukkers namen niet alleen de tekst uit Leeus edities over, maar veelal ook de lay-out, inclusief het kleine sedecimo formaat en het gebruik van houtsneden (zie afb. 2, 5, 6). Latere drukkers (en hun houtsnijders) lieten zich door Leeus afbeeldingen inspireren, waardoor de (vernieuwende) iconografie ook buiten de Nederlanden verspreid raakte (zie afb. 5 en 6). Leeus edities beïnvloedden bovendien de handschriftelijke overlevering van Jordanus' gebeden en bevorderden de integratie van uitgebreide series miniaturen: Jeffrey Hamburger bespreekt een fragmentarisch overgeleverd, rijk geïllumineerd handschrift uit het dominicanessenklooster Unterlinden te Colmar dat geïnspireerd is op Leeus Latijnse edities.⁴⁰ Zo bezien waren Leeus *Meditationes* wel degelijk succesvol en invloedrijk.⁴¹

³⁶ Goudriaan, 'Middle Dutch Meditative Lives', 229: 'On the other hand, texts with an ample manuscript circulation not unfrequently appear to see no more than one printed edition. A case in point is Jordanus' *Meditatien* (14), which has been transmitted in several dozens of manuscripts.'

³⁷ Rhodes, 'Prayers from the Passion', 28.

³⁸ Vgl. Rhodes, 'Prayers from the Passion', 28: 'The earliest appearance of the *Meditationes* [=weekoefening] seems to be a printed edition of 1485 [...]. Might an enterprising publisher have been responsible for compiling the *Meditationes* and was its initial circulation as a printed book?' Zie Hamburger, 'Enluminure et incunable', voor een bespreking van een fragmentarisch overgeleverd handschrift dat vermoedelijk de tekst uit één van Leeus Latijnse edities overnam.

³⁹ Dlabáčová, 'Religious Practice and Experimental Book Production'.

⁴⁰ Colmar, SB : 1027. Hamburger, 'Enluminure et incunable', 8 e.v. De ontwerpen van de miniaturen zijn niet op de houtsneden gebaseerd, maar de lay-out – de presentatie van de tekst – is wel op Leeus werk geïnspireerd.

⁴¹ Vgl. Logutova en Marrow, *Liber precum*, 109-110 (noemt alleen de edities die bij Leeu verschenen).

Afb. 5: Jordanus' zeventiende gebed in de *Meditationes de vita et passione Christi* van circa 1500. [Magdeburg: Moritz Brandis], 16°. Ex.: Liège, BU : XV.C145, ff. 26v-27r.

Wat eveneens opvalt wanneer we de Nederlandstalige editie gebroederlijk naast zijn Latijnse zuster-edities plaatsen, is het feit dat Leeu *illiterati* (lezers die het Latijn niet machtig waren) in de Nederlanden al vroeg een unieke kans bood om hun geestelijk leven op eenzelfde manier te verdiepen als degenen die wel met de Latijnse *Meditationes* uit de voeten konden. Verder kan de editie van Hugo Jansz van Woerden, die omstreeks 1518 in Den Haag verscheen, wijzen op een grotere populariteit van het werk dan op basis van de enige bekende Nederlandstalige editie van Leeu uit 1487 vermoed kan worden.

Kennelijk vond Hugo Jansz de Nederlandstalige tekst meer dan dertig jaar later nog steeds zeer de moeite waard en verwachtte hij voldoende exemplaren te kunnen verkopen. In zijn editie zijn de teksten uit Leeus editie niet klakkeloos overgenomen, maar up-to-date gebracht. Zo is het *Adoro Te*-gebed bij de Gregoriusmis uitgebreid met de verzen en aflaten die in de jaren na 1487 aan het gebed waren toegevoegd.⁴² Verder zijn in de artikelen van Jordanus verwijzingen naar de evangeliën ingelast – kennelijk was daar onder het lezerspubliek

⁴² Darmstadt, ULB : W 3467/10, ff. A4r-A6r.

Matheus. Tunc expuerunt in faciem eius.

Oratio.

Domine iesu chryste qui spuis
 dum mundis iudeorum faciem
 tuam pulcherrimam pollui volu-
 sti. Da michi faciem tue ymaginis
 nunq̄ i me meis sedis actibus aut
 cogitationibus inquinare.

Decimus octau^o articulus est xpi
 in faciem percussio.

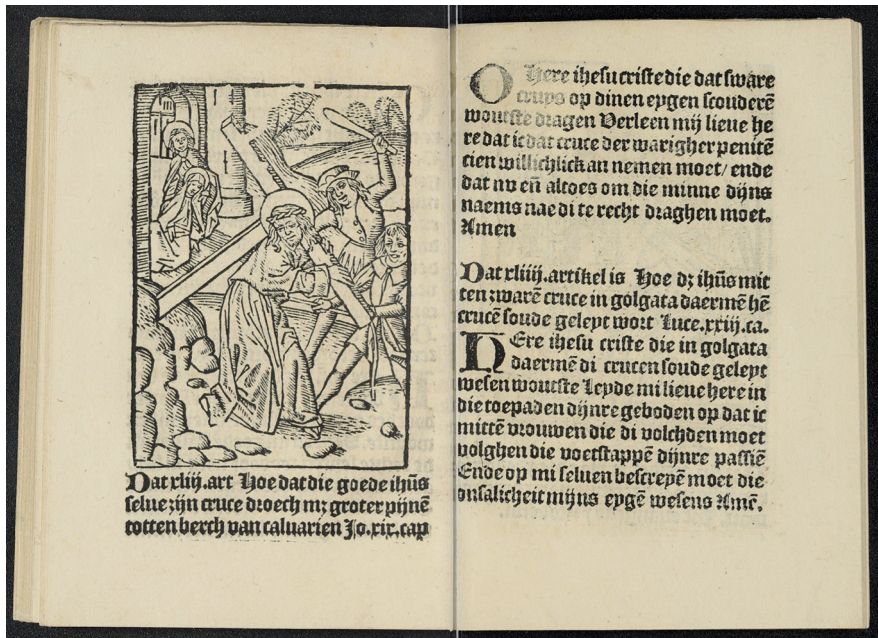
3D

Afb. 6: Jordanus' zeventiende gebed in de editie van 16 maart 1513. Londen: Richard Pynson, 16°. Ex.: Cambridge, UB : SSS.20.13(1), ff. C8r-v. Afbeelding: EEBO (Early English Books Online).

behoefte aan.⁴³ Wat verder opvalt is dat ten opzichte van Leeus editie het aantal houtsneden flink is geslonken: per opening zijn nu twee artikelen en gebeden afgedrukt die beide één houtsnede delen. De houtsneden die Hugo Jansz in zijn editie opnam, zijn bedoeld voor gebruik op octavo-formaat en beduidend groter dan de sedecimo-blokken die Leeu gebruikte. Hugo Jansz maakte gebruik van een mengeling van houtsneden uit verschillende series, waarbij hij ook één houtblok recyclede dat Leeu voor zijn editie van het gebeds- en meditatieboekje over de zeven smarten van Maria had laten vervaardigen (afb. 7).⁴⁴ Op basis van de geactualiseerde en verzorgde editie van Hugo Jansz is het niet ondenkbaar dat er in de tussenliggende jaren edities van de Nederlandstalige weekoefening verschenen waarvan geen exemplaren bewaard zijn gebleven. Dit wordt nog aannemelijker wanneer men bedenkt dat het boek waarschijnlijk bedoeld

⁴³ Zie bijvoorbeeld Darmstadt, ULB : W 3467/10, f. A8v: 'Dat vijfste artikel is ¶ Hoe die felle ioden dat onnosel lam Christum wredelike vingen. Mathei xxvi.cap.'

⁴⁴ Darmstadt, ULB : W 3467/10, ff. F6v-F7r. *Van de seven droefheden ofte weeden O.L.V.* Antwerpen: Gerard Leeu, 14 Juli 1492, 8° (ISTC nr. id00366410). Ex. Den Haag, KB : 150 F 21, f. b2r. Kok, *Woodcuts in Incunabula*, dl. I, nr. 105.6.

Afb. 7: Opening uit de zestiende-eeuwse Nederlandstalige editie van Hugo Jansz van Woerden. [Den Haag]: Hugo Jansz van Woerden, [c. 1518], 8°. Ex. Darmstadt, ULB : W 3467/10, ff. F6v-F7r.

was voor intensief dagelijks gebruik, en mogelijk in eerste instantie ruim verspreid was onder leken, waardoor de kans op behoud klein was.

De weekoefening vond ook zijn weg naar het aloude handgeschreven boek, wat eveneens kan wijzen op een ruimere belangstelling voor de tekst. Een handschrift uit het begin van de zestiende eeuw dat thans in Museum Catherijneconvent bewaard wordt, begint met een afschrift van de weekoefening, waarschijnlijk op basis van een druk.⁴⁵

In zijn studie over Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden wees Lievens nog een Middelnederlands handschrift aan dat volgens hem de weekoefening bevatte, alleen dan met een afwijkende inleiding.⁴⁶ Het handschrift,

⁴⁵ Utrecht, MCC : BMH 108, ff. 1r-53r. De tekst eindigt met het *explicit* '¶ Hier eynden Iordanus meditacien vanden leuen ende passien ons heren Ihesu Christo [sic] ghebenedijt' (f. s2r in de druk, zie bijlage 2). Om ruimte te besparen zijn alle onderdelen van de weekoefening achter elkaar gekopieerd, zonder enige witruimte. Ook zijn er geen afbeeldingen in het handschrift. Op ff. 143-156 bevat het handschrift nog een afschrift van een tekst uit een druk: de *Gulden litanie vander passien Christi*. De eerste editie van deze tekst verscheen eveneens bij Gerard Leeu te Antwerpen, op 29 november 1492 (ISTC no. il00228900).

⁴⁶ Den Haag, KB : 133 H 1, ff. 91r-170v. Lievens, *Jordanus van Quedlinburg*, 45: 'HH2 heeft echter in de plaats van het fragmentje uit Thomas a Kempis een andere en langere inleiding [...].'

vervaardigd in Zuid-Holland, wordt gedateerd in de tweede helft van de vijftiende eeuw.⁴⁷ Hiermee zou de codex de enige handschriftelijke overlevering van de weekoefening vertegenwoordigen voordat deze in druk verscheen. De inleiding – volgens Willeumier-Schalijs samengesteld uit de *Vita Christi* van Ludolphus – is evenwel bij lange na niet het enige onderdeel van de tekst in het handschrift dat afwijkt van de gedrukte tekst.⁴⁸ Omdat dit handschrift mogelijk een voorstadium vertegenwoordigt van de door Leeu gedrukte weekoefening, sta ik iets langer stil bij deze codex.

Op het eerste gezicht lijkt de tekst in het Zuid-Hollandse handschrift inderdaad sterk op de door Leeu gedrukte weekoefening: Jordanus' vijfenzestig artikelen en gebeden zijn op dezelfde manier over de dagen van de week verdeeld. Bovendien volgt na de artikelen en gebeden van Jordanus een korte aanwijzing voor meditatie tijdens het eten (hier wordt de middagmaaltijd bedoeld). Op maandag luidt dit advies bijvoorbeeld '¶ Etet mit Maria in Zacharias huus' en op dinsdag '¶ Etet bider cribben daer die scepper alre dinghen gheuoet wordt mit die maechdelike melc'.⁴⁹ De oefening voor 'naden eten' verhaalt – net als in de door Leeu gedrukte weekoefening – de Heilsgeschiedenis, maar na elke gebeurtenis wordt het verhaal onderbroken voor één of meer gebeden. Bovendien is de verdeling over de dagen van de week net iets anders dan in de gedrukte weekoefening: op maandag komt bijvoorbeeld de Schepping tot aan Jozefs overweging om Maria te verlaten aan de orde, en op dinsdag Jezus' geboorte tot en met '¶ Hoe hi [=Jezus] leefde na sijn twalef iaren tot sijn dertich iaren toe'.⁵⁰ Vervolgens sluit iedere dag af met een korte aanwijzing voor de overpeinzing tijdens het (avond) eten en voor de nachtrust. Op maandag las de gebruiker bijvoorbeeld: '¶ Etet mit Marien ende Ioseph wonende te Nazareth in armoeden. Ende des nachtes slaept in diuersorio (plaats waar men zijn intrek neemt; in dit geval stal)'.⁵¹

De gebeden die in de Zuid-Hollandse codex het Heilsgeschiedenis-narratief telkens onderbreken, bevatten bovendien interessante aanwijzingen voor het

Lievens geeft een transcriptie van de inleiding bij de beschrijving van het hs. op p. 269-271. Overigens laat Lievens zijn beschrijving eindigen op f. 142r – het einde van de oefening voor vrijdag waarin inderdaad het laatste van Jordanus' 65 gebeden opgenomen is –, maar de weekoefening loopt nog door tot f. 170v, waarbij de folio's 147-162 verkeerd zijn gebonden en o.a. gebeden bevatten, gekopieerd door een andere hand. Lievens wijst verder nog Edinburgh, UL : Laing 35 (c. 1530) aan als codex waarin we 'de Dietse tekst' hoogstwaarschijnlijk ook aantreffen. Een vergelijking met de beschrijving van Willem de Vreese in de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (Map 222) laat echter zien dat dit interessante handschrift, waarin houtsneden zijn opgenomen en dat zeker nadere studie behoeft, alleen de proloog (uit Thomas a Kempis) bevat, opvallend genoeg wel voorafgegaan door 'Iordanus'.

⁴⁷ Brugmans, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae*, 73, nr. 350. Brugmans merkt op dat het hs. afkomstig is uit een nonnenklooster. Zie ook Van Aelst, *Vruchten van de Passie*, 57, n. 30.

⁴⁸ Over Ludolphus' *Vita Christi* als bron van de proloog in hs. Den Haag, KB : 133 H 1: Willeumier-Schalijs, 'De LXV artikelen', 19-20.

⁴⁹ Den Haag, KB : 133 H 1, f. 100v en 111r.

⁵⁰ Den Haag, KB : 133 H 1, ff. 110v-106r en 111r-115v; citaat op f. 115r.

⁵¹ Den Haag, KB : 133 H 1, f. 106r.

beogde leespubliek van deze handschriftelijke tekst, dat evident uit reguliere geestelijken bestond. Na de gebeurtenis ‘Hoe Ihesus wort gheboren’ vraagt het ‘gebeds-ik’ aan Christus om hem door zijn geboorte de kracht te geven zijn exempel van volmaakte armoede na te volgen ‘onder dat habijt der heiligher religien, ende onder die disciplijn der regulen oetmoedelic te leuen’.⁵² In een gebed dat op woensdag volgt op Jezus’ besluit om de woestijn in de trekken, bidt de ik-figuur tot Jezus om hem te leren om geklets en vriendschap met wereldlijke personen uit de weg te gaan en zich te richten op de eenheid van de geest. Daarnaast verzoekt hij om bijstand en kracht teneinde de tucht van de regel strikt na te kunnen volgen en vraagt hij om vergiffenis voor zijn zonden die onder andere uit zelfzucht – uit *eyghensoeclicheit* – voortkomen:

O minlike Ihesu, leert mi alle medesprake ende vrienſcap der waerdeliker menschen om dinen wille te scuwen ende enycheit te minnen; die beestelike ende onredelike zeden der menschen om dinen wille na dinen exempel sachtmoedelic te verdragen ende die na te volghen, ende onder die disciplijn der regulen strenghelic mit onderscheidenheit [het vermogen om goed en kwaad te onderscheiden] te leuen [...] Ende soe wat ic hier misdaen hebbe mit sonden der versumenisse, traechheit, eyghensoeclicheit, dat wilt mi goedertierlic vergheuen.⁵³

De proloog in het Zuid-Hollandse handschrift wijst bovendien op het belang van (geestelijke) armoede tijdens de passie meditatie: men moet matig zijn in het gebruik van lekkere spijzen en dranken. Vooral de avondmaaltijd kan gebed en contemplatie in de avonduren in de weg staan: ‘Dat auont eten ende drincken oueruloedelic hindert seer dat ghebet ende scouwen na compleet’.⁵⁴ Voorts dient men gerieflijke bedden en mooie kleding uit de weg te gaan, evenals andere wereldse geneugten. Kortom, al het wereldse dient men te verfoeien en tijdens de passie-meditatie moet men zich oefenen in het mentaal aanwezig zijn bij de gebeurtenissen uit Christus’ leven. In de woorden van de auteur:

Ende op dat icket cortelic segge: het behoert di toe die daer oefenen wiltste die passie Christi, dattu di veruarreste ende verureemste van alle vleyschelike troest ende ghenoechten op dat die harde ende bitter dinghen di soet ende ghenoechlic worden. Ist dattu begheerste te vinden soete spijs ende vertroestinghe dijnre zielen inder rouwe ende inder passien Christi, het is noet dattu somtijt denkste also oft daer teghenwoerdich waerste daer dijn scepper gepassijt is ende du di also hebste in medeliden ende in al dijn wesen of hi voer dijn oghen in dijn teghenwoerdicheit ghepinicht worde. Want also alstu di seluen teghenwoerdich bewijste inden gedachten, also sel hi ontfanghen dijn begheerten ende dijn werken.⁵⁵

Zowel de proloog als de gebeden wijzen in de richting van een religieus leespubliek. De nadruk die wordt gelegd op armoede en op de strikte navolging

⁵² Den Haag, KB : 133 H 1, f. 111r.

⁵³ Den Haag, KB : 133 H 1, ff. 121v-122r.

⁵⁴ Den Haag, KB : 133 H 1, f. 92v.

⁵⁵ Den Haag, KB : 133 H 1, ff. 93r-94r. Lievens, *Jordanus van Quedlinburg*, 269-270. Vgl. Willeumier-Schalij, ‘De LXV artikelen’, 19-20.

van de regel, past binnen het observantiestreven dat in de vijftiende eeuw onder andere in de franciscaner orde een belangrijke (literaire) impuls vormde. Het gebruik van mystieke terminologie zoals *schouwen* en *eyghensoelicheit*, doet denken aan mystieke werken die in deze kringen ontstonden en van hieruit verspreid raakten, zoals de *Spieghel der volcomenheit* van de minderbroeder-observant Hendrik Herp († 1477).⁵⁶

Hoewel de weekoefening in het Zuid-Hollandse handschrift geen aanwijzingen biedt voor een specifieke orde, is het mogelijk dat zowel de auteur als de beoogde lezers minderbroeders-observanten waren. De Zuid-Hollandse herkomst van het handschrift past goed bij deze hypothese. In Zuid-Holland, om precies te zijn in Gouda, werd het eerste minderbroederklooster hervormd en al snel werd ook een klooster te Leiden gesticht.⁵⁷ Een lijst met aflaten die na de weekoefening volgt, maakt bovendien duidelijk dat de tekst door mannelijke religieuzen werd geraadpleegd: er worden aflaten opgelijst voor bijvoorbeeld het horen van de biecht, het toedienen van de communie – beide tachtig dagen – en het preken. Voor de laatste activiteit ontving men maar liefst duizend dagen in mindering op het verblijf in het vagevuur.⁵⁸

Een aantal teksten die wel in de door Leeu gedrukte weekoefening voorkomen, ontbreekt volledig in het Zuid-Hollandse handschrift. Men zoekt vergeefs naar de meditatie voor na het avondeten (dood, Laatste Oordeel, hel etc.) en het daaropvolgende (berijmde) gebed tot de engelen, de aartsvaders en profeten, de apostelen, et cetera. Opvallend is dat in het handschrift direct op de oefening voor zondag wél een suggestie voor een dagelijkse oefening volgt waarin precies deze onderwerpen worden opgesomd, maar dan in omgekeerde volgorde. Zo moet men op maandag eerst aandacht schenken aan de engelen en daarna pas aan de dood:

¶ Item een goede oefeninghe ende een yghelic dach wat sonderlincs. Inden eersten des manendaechs. Eert huden die enghelen. ¶ Denct om die doot. Verwinnet die houderdie mit die doecht der oetmoedicheit. ¶ Des dinxdages. Eert huden die patriarcken ende die propheten. Denct om dat vterste oerdel. ¶ Leert verwinnen die nydicheit mit goedertierenheit [...].⁵⁹

Het is goed mogelijk dat degene die de weekoefening voor Gerard Leeu samenstelde zich door deze – of een soortgelijke – weekoefening liet inspireren.⁶⁰

⁵⁶ In het inleidende deel van zijn *Spieghel der volcomenheit*, de *XII Stervinghen*, besteedt Hendrik Herp een afzonderlijk hoofdstuk aan de *eyghensoekelicheit*. Aan het begin van dit hoofdstuk noemt hij dezelfde wereldse geneugten die in de inleiding bij de weekoefening in hs. Den Haag, KB : 133 H 1 voorkomen. Zie Dlabáčová, *Literatuur en observantie*, 63.

⁵⁷ Dlabáčová, *Literatuur en observantie*, 37-38.

⁵⁸ Den Haag, KB : 133 H 1, ff. 171r-172v; f. 172r: '¶ Item die biecht hoert lxxx d. ¶ Item die munit of vast lxxx daghen [...] ¶ Item die dat woert gods predict of saeyt M daghen.'

⁵⁹ Den Haag, KB : 133 H 1, ff. 169v-170v; citaat op f. 169v.

⁶⁰ Lievens wees al op een brieftraktaat (*Epistola de vita et passione*) dat eenzelfde soort meditatieve weekoefening – zowel wat betreft structuur als onderwerpen – bevat: Lievens, *Jordanus van Quedlinburg*, 45. Editie in De Bruin, 'De Dietse oertekst', 8-23. Zie ook Van Aelst, *Passie voor het lijden*, 224-241, die de *Epistola* uitgebreid bespreekt in relatie tot Suso's *Honderd artikelen*.

Hoewel we op dit moment nog maar beperkt zicht hebben op de overlevering van dit soort weekoefeningen, lijkt het samenstellen ervan uit bestaande teksten en gebeden een breed gedragen praktijk te zijn geweest in de vijftiende eeuw. Zo werden de *Honderd artikelen* van Suso op basis van Jordanus' *Centum meditationes* omgewerkt naar een *Weekoefening* (als zodanig aangeduid door José van Aelst) die met minstens 67 handschriften en vier drukken tussen ca. 1494 en 1518 een ruime verspreiding kende.⁶¹ Ook in het leeuwendeel van de handschriften met de Noord-Nederlandse bewerking van de *Honderd artikelen*, bijvoorbeeld, zijn de artikelen ingedeeld in een weekcyclus.⁶²

De idee dat het leven van de Heiland de geest effectiever kon spijzen wanneer men de stof over de dagen van de week verdeelde, werd aan het begin van de vijftiende eeuw ook verwoord in *Tleven ons heren Jhesu Christi*:

Op dattu die manier hebste in desen voerseiden dingen te overdenken in eenre weke, so saltuse aldus deilen, dattu des Manendages vanden eersten des boecs sulte beginnen ende overlopen totter geboerten ons Heren toe. Des Dijnsdaghes van ons Heren gheboerte tot ons Heren doepsel toe. [...] Ende doch aldus elke weke, op dat du die gedachten dij gesellic [vertrouwd] moechste maken. Ende hoe du dit meere doeste, so sij dij lichter voer comen sullen ende blideliker spisen.⁶³

Een eveneens uit Zuid-Holland (Delft) afkomstig handschrift, thans bewaard in de Leidse Universiteitsbibliotheek (Ltk. 262) en gedateerd in de tweede helft van de vijftiende eeuw, bevat een weekoefening waarin deze suggestie in praktijk is gebracht. Delen uit onder andere *Tleven* zijn hier verdeeld over de dagen van de week.⁶⁴ Aan het einde van deze tekst volgt nog een naar verhouding korte weekoefening waarin de onderwerpen worden uitgewerkt die in Leeus 'Jordanus'-druk in de (berijmde) gebeden voor na de avondmaaltijd worden behandeld (de engelen (maandag), de aartsvaders en profeten (dinsdag), enzovoort).⁶⁵ Precies deze onderwerpen worden ook opgesomd in een onlangs door Susanne de Jong aan het licht gebrachte vijftiende-eeuwse brief, waarin een vrouw in de wereld – een leek – een lees- en meditatieschema krijgt aangereikt. In dit dagschema zijn deze onderwerpen eveneens geïntegreerd in een meditatie op de Passie en komen ze in de late middag aan bod.⁶⁶ De brief wijst bovendien op het bestaan van een vraag naar dit soort teksten onder leken – een commerciële kans die Leeu onderkende.

⁶¹ Van Aelst, *Passie voor het lijden*, 191-242; over de indeling in zeven wekdagen m.n. 221-224.

⁶² Van Aelst, *Vruchten van de Passie*, 53.

⁶³ De Bruin, *Tleven ons Heren Jhesu Cristi*, 227, vgl. ook 13. Warnar, 'Tleven ons heren Jhesu Christi', 32-33.

⁶⁴ Leiden, UB : Ltk 262. In het handschrift telkens aangekondigd met de rubriek 'wt dat leuen ons heren'. Dit handschrift wordt niet genoemd door De Bruin. Een beknopte beschrijving in Biemans, *Middel nederlandse bijbelhandschriften*, nr. 233.

⁶⁵ Leiden, UB : Ltk 262, ff. 326r-338r.

⁶⁶ De Jong, "'Read some good Dutch books'", 36-37. De brief is overgeleverd in een handschrift uit ca. 1450-1475 (Nijmegen, UB : 322).

De omwerking van de artikelen en gebeden van Jordanus naar een weekoefening past dus binnen een brede trend van het verdelen van meditatie over het leven van lijden van Jezus over de dagen van de week. De weekoefening met Jordanus' artikelen en gebeden in het Zuid-Hollandse handschrift Den Haag, KB, 133 H 1, waar ik hiervoor het meest uitvoerig op ben ingegaan, bood de samensteller van de weekoefening die Leeu op de drukpers legde zo goed als alle bouwstenen voor zijn tekst: de verdeling van Jordanus' artikelen en gebeden over de dagen van de week, en het ritme van de maaltijden en de nachtrust als structureringsprincipe voor de overweging over het leven van Jezus en de Heilsgeschiedenis. Bovendien zijn in de lijst die op de weekoefening volgt, de onderwerpen opgesomd voor de meditatie en gebeden na de avondmaaltijd. Deze laatste zijn in de gedrukte weekoefening als het ware tussen de andere meditatie geschoven op een tijdstip waarop in de weekoefening in het handschrift nog geen meditatie voorhanden was: na de avondmaaltijd. Dit alles maakt het verleidelijk om aan te nemen dat het Haagse handschrift een belangrijke inspiratiebron was voor de samensteller die de kopij aan Leeu leverde.

Deze samensteller zou dan de onderdelen die hem ter beschikking stonden in elkaar hebben geschoven, de korte aanwijzingen hebben uitgewerkt tot meditatieve teksten, en dit basiscorpus hebben aangevuld met berijmde gebeden. De andere teksten zou hij in dit scenario hebben bewerkt en aangevuld tot meditatie voor een 'neutraler' (d.w.z. niet strikt religieus) publiek. Bovendien zette hij de tekst om naar het Latijn. Bij elk van de stappen kan hij natuurlijk steeds bestaand materiaal hebben gebruikt, in handschrift of in druk, in de volkstaal of in het Latijn. Dat de tekst, zoals hierboven geconstateerd werd, in een milieu van mannelijke religieuzen circuleerde, maakt, evenals de Zuid-Hollandse herkomst van de codex, zo'n gang van zaken niet onaannemelijk. Leeu drukte de *Meditationes* niet lang na zijn vertrek uit Gouda in 1484. Bovendien bleef hij vanuit Antwerpen contact houden met Goudse intellectuele kringen. In 1489 was hij in Gouda op bezoek en ontmoette hij er de jonge Erasmus.⁶⁷ Maar kopij voor zijn Antwerpse bedrijf kan Leeu ongetwijfeld ook zonder zo'n bezoek bereikt hebben.

III. VOLGENS HET BOEKJE: LEZEND MEDITEREN

Het is niet ondenkbaar dat de samensteller van de weekoefening, tegelijk met de Latijnse weekoefening waarmee Leeu eerst op de markt kwam, ook al aan de Nederlandstalige versie werkte. Als hij inderdaad een religieus was, dan is de kans aanwezig dat hij zelf betrokken was bij de zielzorg aan leken die geen Latijn lazen, zeker als hij uit een (al dan niet uit observante) bedelmonnikenorde afkomstig was. Wellicht merkte hij tijdens zijn pastorale taken dat er

⁶⁷ Over Leeus bezoek aan Gouda zie Goudriaan, 'Een drukker en zijn markt', 198.

behoefte was aan zo'n soort weekoefening in het Middelnederlands. Een andere mogelijkheid is een meer gefaseerde totstandkoming van de twee versies, waarbij gebruikers van de Latijnse tekst een behoefte aan eenzelfde oefening in de volkstaal signaleerden. Het idee kan ook van Leeu zelf afkomstig zijn geweest: het materiaal, inclusief de houtsneden, lag er al. Waarom zou hij dan niet zijn afzetmarkt vergroten met een vertaling in de volkstaal? Bovendien had Leeu eerder al de reeds genoemde bestseller *Devote ghetiden* op de markt gebracht, en een aantal maanden na de Nederlandstalige *Meditatien* kwam hij met het indrukwekkende *Tboeck van den leven Jhesu Christi*. Deze rijk geïllustreerde dialoog tussen de personificatie van de Schrift en de Mens werd tot ver in de zestiende eeuw herdrukt.⁶⁸ Leeu wist dus dat meditatieve teksten rond het leven van Jezus – in de volkstaal én rijkelijk voorzien van afbeeldingen – solide zakelijke kansen boden.

Toch kozen Leeu en de vertaler niet voor de gemakkelijkste, en wat betreft het winsttoegmerk meest effectieve optie: de Latijnse tekst van de weekoefening één op één in het Middelnederlands vertalen en in dezelfde lay-out drukken. Hierboven is al een aantal verschillen tussen de (volgorde in) de Latijnse en Nederlandstalige weekoefening besproken, en zijn de belangrijkste verschillen gesignaleerd in de materialiteit van de edities. Wat betreft de lay-out in de secties met Jordanus' tekst is in de Nederlandstalige editie het ingekorte artikel onder de houtsneden geplaatst. Het gebed begint telkens met een kleine initiaal op het rechterblad van de opening (zie afb. 4). Deze consequente splitsing van artikel (als rubriek) en gebed maakt de aanduiding *Oratio* (Gebed), die in de Latijnse edities te vinden is, overbodig. Verder zijn in de artikelen van Jordanus de verwijzingen naar en passages uit de evangeliën achterwege gelaten.⁶⁹ Kennelijk achtte de bewerker deze niet noodzakelijk voor lezers van de volkstalige tekst. Het eerste artikel kan als voorbeeld volstaan:

Primus articulus dominice passionis est paucis et tristis assumptio. Matheus. Cepit Ihesus contristari et mestus esse. Et ait discipulis. Tristis est anima mea vsque ad mortem⁷⁰

[Het eerste artikel van de passie van de Heer bestaat uit het je inleven in de angst en het verdriet [van Jezus]. Mattheus. Jezus begon bedroefd en beangst te worden. Toen sprak hij tot zijn discipelen: 'Mijn geest is bedroefd tot stervens toe'.]

Dat ierste artikel is vander passien ons heren. ¶ Dat aen nemen der banghenre anxtuoudicheyt ende droefheyt Ihesu Christi⁷¹

⁶⁸ Dlabáčová, 'Drukken en publieksgroepen', 330-346, 355-356.

⁶⁹ In de latere editie uit 1518 worden de verwijzingen juist toegevoegd: zie hierboven, noot 43.

⁷⁰ Parijs, BN : D-16070, ff. [a]5v-[a]6r. Mt 26:37-38.

⁷¹ Den Haag, MMW : 001 F 010, ff. [a]7v-[a]8r.

Het belangrijkste verschil tussen de Latijnse en de Nederlandstalige edities betreft evenwel niet weglatingen in het Middelnederlands, maar juist toevoegingen. Hoewel er ook in de meditaties voor na het middageten verschillen te constateren zijn in de gebeurtenissen die besproken worden, richt ik mij hierna uitsluitend op de verschillen in de meditaties voorafgaand aan het middag- en avondeten en de nachtrust.⁷² Deze meditaties zijn in de volkstalige editie aanzienlijk langer en gedetailleerder dan in de Latijnse tekst, waarin slechts zeer summiere aanwijzingen worden gegeven. Hieronder volgen van elk van de drie meditaties twee voorbeelden: eerst vergelijk ik de volledige serie van drie meditaties uit de tekst voor maandag, zodat een volledig beeld van één dag ontstaat. Daarna komen nog drie voorbeelden aan bod die verspreid zijn over de andere dagen van de week (dinsdag, donderdag, zaterdag).

Op maandag worden de meditaties voor het middag- en avondeten en het slapen gaan achtereenvolgens gewijd aan het gezelschap in het huis van Zacharias (de man van Elisabeth), de voedende Maria en de armoede van Christus rond zijn geboorte. De aanwijzing voor de meditatie voor voor het middageten luidt in de Latijnse tekst als volgt:

Ante prandium.

Hodie in prandio tene conuiuuium in domo zacharie⁷³

[Voor de lunch. Neem vandaag tijdens de lunch deel aan het feestmaal in het huis van Zacharias]

Deze beknopte aanwijzing laat de invulling van vrijwel alle aspecten van de meditatie – behalve het onderwerp – over aan de lezer. Het was aan hem- of haarzelf om te bepalen hoe hij of zij deze overdenking vormgaf en hoe lang hij of zij in het huis van Zacharias wilde blijven. Degene die voor zijn of haar oefening de Nederlandstalige editie gebruikte, kreeg niet alleen meer informatie aangereikt over het te overdenken onderwerp – er wordt bijvoorbeeld verteld dat Zacharias de vader van Johannes de Doper is –, de gebruiker wordt ook gestuurd in de manier waarop hij of zij de tekst tot zich moet nemen:

¶ Dit salmen opten seluen maendach lesende ouerdencken voir den eten.

¶ Nu selste met ghedacht dijns herten intreden in dat huys Zacharie die vader Sint Ians Baptisten ende met innicheyt ouerdencken dat ghenoechlike geselschap der gasten die daer gheweest sijn. Want die heylighe ionffrouwe Maria besloten hebbende in haer lichaem den sone gods is also ouer dat gheberchte met groter naersticheit ghegaen ende inghetreden in dat huys Zacharie, zeer minlic gruetende haer moeye Elyzabeth die den heylegen voirlooper Iohannes dragende was. Ende hoe dat van dier groet Marie Elizabeth veruult wert mitten Heyligen Geest ende Iohannes in sijns moeders lichaem verburgen sijnde bekende sijn Heere, sijn God tegenwoirdich te sijn die aldaer vander erfsonden ghereynicht wert. ¶ Oeck ghedenckt alle die soete conuersacien die sij met malcanderen hadden drie

⁷² Zo wordt bijvoorbeeld op donderdag begonnen met de zalving door Maria Magdalena in het huis van Simon, terwijl de Nederlandse tekst begint met Jezus' vertrek uit Simons huis; zie bijlage 2.

⁷³ Parijs, BN : D-16070, f. c1v.

maent lanc, altijd van godliken dinghen sprekende ende van profecien die welcke begonsten veruult te werden. Want de zalicheit des menschen dat menschelike vlees an gedaen hadde ghelijck als Ysaias seyt: Sijn naem sal heeten Emannel [*sic*] – dat is God sij mit ons.⁷⁴

De lezer dient deze passage *lesende* te overdenken. Het denkvermogen dat in zijn hart zetelt dient hij te mobiliseren om mentaal het huis van Zacharias binnen te gaan. Met *innicheyt* (devotie) moet hij de aanwezige gasten overdenken, waarbij ook de reis van de zwangere Maria en de daaropvolgende ontmoeting met de eveneens zwangere Elisabeth aandacht krijgt. Verder zal de lezer in gedachten de gesprekken nagaan die in Zacharias' huis gevoerd werden.

De meditatie-aanwijzing voor de avondmaaltijd is in de Latijnse tekst al even beknopt:

Ante cenam.

Hic sume refectionem vbi puer ihesus creator vniuersorum pascitur lacte virgineo.⁷⁵
[Voor het avondmaal. Neem hier [geestelijk] voedsel tot je, waar het kindje Jezus, de Schepper van het universum, gevoed wordt met de melk van een maagd.]

De Middelnederlandse versie voedt de gedachten van de lezer wederom met uitgebreidere gegevens én met expliciete aanwijzingen omtrent de 'geestelijke verwerking' van die gegevens:

¶ Voirt auontmael suldi dit ouerdencken.

Hier neemt een soete contemplacie hoe dat onse lieue heere Ihesus Cristus in sijnre kintlicheyt gheuoet is geweest mit die melck der ionffrouweliker borsten sijnre moeder Marien. Wat godlike inwendighe ende ontsprekelike vruechde die moedet [*sic*] ghehadt heeft wanneer dat soete kint Ihesus sijnen heyligen mont an die ionffroulike borsten gheleyt heeft. Ende wat groter ghenaden sij daer in ontfangen heeft die waerdich is geweest alleen in haer lichaem te draghen den sone Gods. Ende dyen mit haer vleesch ende bloet te voeden, waerom hy gheen dinc dat sij hem bidt haer weygheren en mach tot onser salicheyt dienende wanneer sij hem toghet die ionffroulike borsten die hi ghesogen heeft. Als dien heylighe man Sinte Bernart in sijnre contemplacien gheopenbaert is.⁷⁶

Terwijl de Latijnse tekst vooral gericht lijkt op het aannemen van de positie van het kindje Jezus om samen met de Schepper geestelijk voedsel te ontvangen, richt de Middelnederlandse tekst zich na dit motief eerst kort aangestipt te hebben uitvoerig op de rol van Maria en op de voorspraak die zij de lezer desgewenst bij haar Zoon kan bieden. De manier waarop de meditatie in de Nederlandstalige tekst wordt ingevuld, stuurt de lezer om de beleving van Maria na te voelen: de *soete contemplatie* dient te bestaan uit een overweging van Maria's emoties (haar *ontsprekelike vruechde*) en focust op haar positie als middelares tussen de mens

⁷⁴ Den Haag, MMW : 001 F 010, ff. c3v-c4v.

⁷⁵ Parijs, BN : D-16070, f. c3v.

⁷⁶ Den Haag, MMW : 001 F 010, ff. c8v-c8r.

en God. Pas aan het einde van de passage volgt de inspiratiebron voor de meditatie op Maria die het kindje Jezus borstvoeding geeft (*Maria lactans*): het visioen van Bernardus van Clairvaux waarin hij zelf de maagdelijke moedermelk kon proeven.⁷⁷ De lezers van de Middelnederlandse tekst kregen hier een concreet voorbeeld dat zij in hun meditatie konden nastreven.

De aanzet voor de meditatie voor het slapen gaan op maandag wordt in de Latijnse tekst gegeven door de volgende vingerwijzing:

Eundo dormitum.

Dormi in diuersorio cum Maria que suum pariens filium nichil habere poterat vnde sibi suoque filio aliquod commodum ministraret.⁷⁸

[Bij het slapen gaan: Slaap in de stal met Maria, die toen ze haar Zoon baarde over niets kon beschikken waarmee ze haar Zoon en zichzelf comfort kon bieden.]

Hoe deze overdenking, waarin de lezer zich in het stro in de stal te Bethlehem te slapen moet leggen, verder ingevuld moest worden, werd aan de lezer over gelaten. Zoals gewoonlijk neemt de Middelnederlandse bewerking de gedachten van de lezer bij de hand:

¶ Wanneer du slapen gaetste, so salstu al dit ouerdencken.

Wanneer du slapen gaetste, so ouerdenct die grote armoede ende oetmoedicheyt des soens Gods in sijner menschelicheyt ende teeder kintsheyt. Hoe dat hij mit sijne lieuer moeder Marien inden couden winter in die duyster nacht in dat ghemeen huys in Bethleem gherust heeft. Daer so heeft die ionffrou Maria haren soen Ihesum ghebaert ende heeft gheen stede ghehadt daer sij hem in neder legghen mochte dan in eenen open stal in eenre cribben tusschen eenen osse ende eenen ezel. Dit ghedenckende sulstu versmaden die saechticheyt des beddes ende alle vleyschelike ghenoechten der nacht. Ende dat lieue kint Ihesus in die armen dijns herten ombeuanghende wesen ende daer mede rusten, daer mede slapen, ende buten sluyten alle die ghedachten ende wercken der duysternissen ouermits dat warachtighe licht Ihesus Christus die ons moet leyden in sijn eewige ruste. Amen.⁷⁹

Ten opzichte van de Latijnse tekst biedt het Nederlands een ware schat aan details en interpretaties om de gebeurtenissen in Bethlehem op de eigen gemoedstoestand te betrekken. Terwijl de lezer zich herinnert hoe Maria van Jezus was bevallen en geen ander plaatsje voor de baby kon vinden dan in de voederbak, moet hij zijn eigen zachte bed minachten, evenals de lichamelijke genoegens van de nacht. In de laatste instructie is een mogelijke aanwijzing voor het beoogde leespubliek van de Nederlandstalige tekst te herkennen: de opmerking lijkt relevanter voor leken in de wereld dan voor gelovigen in een religieuze gemeenschap.

⁷⁷ Recentlijk over Bernardus' visioen en de bijbehorende iconografie: Sperling, 'Squeezing, Squirting, Spilling Milk'. In Leeus edities van 1488 en 1491 is deze meditatie geïllustreerd met een *Madonna lactans* gebaseerd op oudere iconografie (blokboeken *Biblia Pauperum*). De eerdere edities hebben op deze plaats een houtsnede van de dood, zie afb. 3.

⁷⁸ Parijs, BN : D-16070, f. c6r.

⁷⁹ Den Haag, MMW : 001 F 010, ff. d4v-d5v.

Op de andere weekdagen biedt de Middelnederlandse tekst eveneens uitgebreidere instructies en informatie, zodat de lezer al lezend kan mediteren. De lezer van de Latijnse tekst moet veeleer zijn of haar eigen gedachten vormen. Op dinsdag moet men voor het middageten de gedachten over het verblijf van de Heilige Familie in Egypte laten gaan. De Latijnse tekst laat de lezers samen met Jezus in armoede lunchen in Egypte:

Ante prandium.

Hodie in prandio sume refeccionem cum dulcissimo Ihesu in Egipto, vbi in magna paupertate educatus fuit.⁸⁰

[Voor de lunch. Neem vandaag tijdens de lunch voedsel tot je samen met de lieve Jezus in Egypte, alwaar hij in grote armoede opgroeide.]

De Middelnederlandse tekst neemt deze aanwijzing als uitgangspunt, maar de bewerker voegt allerlei details toe over de vlucht naar Egypte. Hij maakt een effectieve vergelijking tussen de reis naar Egypte en Christus' leven als pelgrimsreis waarmee hij de mensheid verlost. Wanneer de lezers de ellende die Jezus heeft doorstaan in gedachten nemen, zal in vergelijking daarmee niets hen zwaar vallen. Zo kunnen zij ervoor zorgen dat wanneer hun ziel het lichaam verlaat, deze door een engel naar de hemel begeleid zal worden:

¶ Voir die maeltijt selstu dit lesende ouerdencken des dinxdaechs.

Tot deser tijt salstu nemen refeccie [herstellende maaltijd] met dat soete kint Ihesus in Egipten doe hij die daer was ende is een Heere ouer alle hemel ende aerde in die ghedaente eens armen ellendeghen kindes wt dat loedsche lant daer hi gheboren is gheweest int lant van Egipten gheulogen is met sijner lieuer moeder, in groter armoeden reysende doer menighe wildernisse, bliuende dicwil onder den bloten hemel, des nachts rustende in speloncken ende rootsen, gheuoet vanden vruchten der boomen, ende voert al daer in armoeden op gheuoet, op dat hij doir sijne pelgrimaedge af te leggen woude die pelgrimaedge daer wi alle in verdoelt waren, als onser alder vader Adam wt den paradise gheworpen is gheweest. Ende daer doer so en sal dy gheen ellendicheyt oft armoede inder pelgrimage der duysternisse deser werelt te swaer wesen, aenmerckende die ellendicheyt ende armoede dijns Heeren, dijns Salichmakers op dattu mit hem in die wtganc dijne zielen vanden lichaem vanden heylighen enghel sult mogen werden ghebracht int lant van beloften, dat is int ewighe leuen. Amen.⁸¹

De meditatie voor het avondeten op donderdag richt zich – toepasselijker kan haast niet – op het Laatste Avondmaal en de instelling van de eucharistie. In het Latijn lezen we een eenvoudige instructie:

Ante cenam.

Hic debes epulare in mensa domini, vbi dulcissimus Ihesus se ipsum dedit in cibum et potum.⁸²

⁸⁰ Parijs, BN : D-16070, f. e2v.

⁸¹ Den Haag, MMW : 001 F 010, ff. f2v-f3v.

⁸² Parijs, BN : D-16070, f. i5r.

[Voor het avondmaal.

Hier moet je eten aan de tafel van de Heer, waar de lieve Jezus zichzelf gaf als voedsel en drank.]

De vertaler-bewerker voorzag bij de lezers van de Nederlandstalige tekst een behoefte aan meer context en duiding van de betekenis van het feit dat Jezus Christus de eucharistie instelde. Zijn geschenk gaat alle aardse schatten te boven. De lezers wordt aangeraden om de handeling van Christus met *hertelike* – dipegevoelde – devotie te overdenken:

¶ Voert auontmael.

Sich aen mijn ziele die grote liefde Gods die Ihesus tot ons menschen ghehadht heeft ouermits vele gauen ende duechden die hy ons ghedaen heeft, mer bouen al heeft hy ons onsprekelijke mildicheyt bewesen bouen alle gout, siluer oft ghesteente vander werelt: dat is zijn zelfs costelike vleesch in spyse ende zijn duerbaer bloet in dranc. Hoe mocht yement meerder oft groter gauen gheuen? Dit wil mit hertelike deuocien ouerdencken, smakende die groote soeticheyt deser spysen ende die onsprekelijke gracen die daer wt zijn sprutende. Ende danct God dijn Heere sonderlinge van deser grooter weldaet die hy dy nu ghegheuen heeft.⁸³

Een laatste voorbeeld betreft de meditatie waarin men zich op zaterdag moest bekwamen, vlak voordat men de ogen sloot voor de nachtrust. Op de dag waarop Christus' nederdaling in de hellemond centraal stond, viel men in slaap met de heilige vaders die eindelijk de vreugde van de hemel ervoeren:

¶ Eundo dormitum.

Requiesce cum sanctis patribus vbi eduxit illos dominus de claustris inferni ad gaudia paradisi.⁸⁴

[Bij het slapen gaan.

Rust met de heilige vaders, waar de Heer hen wegleidde uit de opsluiting in de hel naar de vreugde van het paradijs]

De Middelnederlandse tekst geeft de redenen waarom de aartsvaders in zo'n ongunstige toestand verkeerden. Ook koos de bewerker er wederom voor om op de 'randvoorwaarden' van een meditatieve oefening in te gaan. Hij geeft als richtlijn dat de meditatie in de vermogens van het hart moet plaatsvinden, en evoceert een mooie tegenstelling tussen de duisternis van de hel en het licht van de hemel. Verder moet men niet alleen de nacht in het gezelschap van de aartsvaders doorbrengen, men moet ook samen met hen uitzien naar de Hemelvaart die de volgende dag zal plaatsvinden:

¶ Wanneer du slapen gaeste.

In dijn herte ouerdenct die groote vruuechde der heylighen ouder vaders die wt der duysternissen der hellen verlost waren ende in dat licht des paradijs ghestelt waren. Wat blijscap, wat ghenuechte daer gheweest is als zi dat paradijs

⁸³ Den Haag, MMW : 001 F 010, ff. m3r-m3v.

⁸⁴ Parijs, BN : D-16070, f. n4v.

verworuen hadden dat sy bi Adam so langhe tijt verloren hadden ende nv in rusten ende eewighe vrede ghecomen waren. Mit dit lieue geselschap neme dyn nachtruste, verwachtende mit hem die hemeluaert ons Heeren Ihesu Christi.⁸⁵

Zoals in de inleiding reeds werd aangestipt, is het duiden van de verschillen tussen het Latijn en het Middelnederlands een belangrijke opgave. De bewerker – en Leeu – zullen zich niet voor niets de moeite hebben getroost om de Nederlandstalige tekst – en editie – substantieel aan te passen. Jan T. Rhodes constateerde al dat de aanwijzingen in de Latijnse weekoefening opvallend summier zijn en eerder een affectieve meditatie *veronderstellen*, dan dat zij die daadwerkelijk aanbieden.⁸⁶ De samensteller had kennelijk een publiek voor ogen dat in staat was om de meditatie-suggesties zelfstandig uit te werken en tot een affectieve meditatie om te vormen. In de woorden van Rhodes: ‘It [de Latijnse weekoefening] does not provide the kind of affective descriptive writing that was characteristic of medieval meditations on the life and Passion of Christ, such as those by Bonaventure and Ludolphus. In other words, it seems to presuppose an audience that already knew how to shape material into affective meditations.’⁸⁷ Dit is precies de reden waarom en het punt waarop de weekoefening in het Nederlands sterk afwijkt van de Latijnse tekst: de potentiële lezers van de Middelnederlandse tekst werden niet geacht over de meditatieve habitus te beschikken die de beknopte instructies in de Latijnse tekst veronderstelden.

Ook in de drukgeschiedenis van een ander leven van Jezus dat voor het eerst bij Leeu in Antwerpen verscheen in 1487 – de hierboven reeds genoemde dialoog tussen *Scriptura* en *die Mensche* (*Tboeck van den leven Jhesu Christi*) gebaseerd op de *Vita Christi* van Ludolphus van Saksen (1300-1377), een tijdgenoot van Jordanus⁸⁸ – is een soortgelijke beweging naar meer uitgeschreven meditaties te zien. In de tweede editie die in 1488 bij Gerards broer Claes Leeu verscheen, was de tekst niet alleen met moralisaties en geestelijke lessen uitgebreid, maar ook met ‘deuote meditatie’. Deze uitgeschreven meditaties werden aan het einde van ieder hoofdstuk toegevoegd en boden de lezer een gedetailleerde overdenking van de onderwerpen die in de dialoog aan bod waren gekomen.⁸⁹ Zo kon hij lezend mediteren op de door Vrouwe Schriftuur en de Mens opgeworpen onderwerpen.

Zowel *Tboeck van den leven Jhesu Christi* als de Nederlandstalige *Meditatien* op naam van Jordanus staan in de lijn van de vroeg veertiende-eeuwse, door een

⁸⁵ Den Haag, MMW : 001 F 010, f. q8v.

⁸⁶ Rhodes, ‘Prayers from the Passion’, 29.

⁸⁷ Ibidem, 30.

⁸⁸ In Ludolphus’ *Vita Christi* zijn de gebeden van Jordanus opgenomen (en bewerkt), zie bijvoorbeeld Rhodes, ‘Prayers from the Passion’, 28 en meer recent Hamburger en Palmer, *The Prayer Book of Ursula Begerin*, 450-452, Palmer, ‘Antiseusiana’.

⁸⁹ Op het titelblad van Claes’ editie aangekondigd als ‘[...] merckelijck verbetert met addicien van scoonen moralen ende gheesteliken leeringhen ende deuoten meditatie’: Ludolphus de Saxonia, *Tboeck vanden leven Jhesu Christi*. Antwerpen: Claes Leeu, 20 november 1488, f° (ISTC nr. il00355000). Zie hierover Dlabáčová, ‘Drukken en publieksgroepen’, 332.

Italiaanse franciscaan geschreven *Meditationes vitae Christi*.⁹⁰ Volgens Barbara Newman vormt deze tekst het hoogtepunt van wat zij ‘visionary scripts’ noemt: gedetailleerde beschrijvingen van visuele meditaties.⁹¹ Newman suggereert dat dit soort meditatieve scripts wel tot visioenen moesten leiden: ‘Anyone who performed such meditations as directed and *failed* to have visions would have been seriously lacking in imagination.’⁹² De meer conventionele visioenen die voortkwamen uit dit soort ‘visionary scripts’ – en waarbij geen sprake meer was van ‘free-form’ *meditatio* of *inventio* zoals in de eerdere monastieke traditie – bestempelt Newman als ‘scripted visions’.⁹³ In deze categorie vallen bijvoorbeeld de visioenen over het leven van Jezus van de Engelse mystica Margery Kempe.⁹⁴

Het is niet uit te sluiten dat de meditaties in de aan Jordanus toegeschreven weekoefening een visioen zouden kunnen bewerkstelligen, maar dit lijkt niet het primaire doel van de samensteller. Hem ging het om het opwekken van devotie, van ‘innigheid’ – iedere dag moest de lezer telkens weer nieuwe devotie brengen – en om de vruchten van de Passie-overdenking die hij in de proloog opsomde: een afkeer van zonden en een toekeer tot God. Het lijkt dus eerder om een strikt meditatief script te gaan, of om een intiem script (*intimate script*) – een term geïntroduceerd door Sarah McNamer – dat hielp om emoties op te wekken.⁹⁵ Hoewel Newman visuele meditatie en visioenen vrijwel gelijk stelt – ‘visualizing *becomes* seeing’⁹⁶ – worden visuele (Passie-)meditaties en visioenen in de contemporaine, vijftiende-eeuwse context niet gelijkgesteld. In zijn reeds aangehaalde mystieke handboek draagt Hendrik Herp het lijden van Christus bijvoorbeeld wel aan als geschikt onderwerp voor visuele meditatie, maar waarschuwt hij herhaaldelijk voor de mogelijke gevaren van visioenen, en van het nastreven van visioenen als doel op zich.⁹⁷ Bovendien wijzen de instructies die de lezer in de Nederlandstalige weekoefening krijgt aangereikt niet op de hogere zielskrachten waarin een visioen ontvangen zou kunnen worden, maar juist naar de lagere vermogens die in het hart zetelen.⁹⁸

CONCLUSIE

Gerard Leeus paralleleditie van de aan Jordanus toegeschreven *Meditationes* biedt een mooie casestudy om de verschillen tussen een Latijnse en een

⁹⁰ Het auteurschap van deze tekst is omstreten. Zie hierover Hambrugger en Palmer, *The Prayer Book of Ursula Begerin*, 425-427 en vgl. ook het recente artikel van McNamer, ‘The Debate on the Origins of the *Meditationes vitae Christi*’.

⁹¹ Newman, ‘What Did It Mean to Say “I Saw”?’, 25.

⁹² *Ibidem*, 29.

⁹³ *Ibidem*, 25.

⁹⁴ *Ibidem*, 30-31.

⁹⁵ McNamer, *Affective Meditation*, 11-14.

⁹⁶ *Ibidem*, 29.

⁹⁷ Dlábačová, *Literatuur en observantie*, 52, 63-64, 206

⁹⁸ Cf. Dlábačová, *Literatuur en observantie*, 64.

Nederlandstalige editie onder de loep te nemen. Met de Middelnederlandse editie van de weekoefening maakten de bewerker en Gerard Leeu niet alleen een vertaling van het Latijn naar de volkstaal, maar een echte vertaalslag naar een ander soort leespubliek. Doordat de edities op cruciale punten van elkaar verschillen, maakte Leeu dezelfde meditatieve oefening beschikbaar voor zowel lezers die goed bekend waren met affectieve meditatie en het leven van Jezus, als voor lezers die zich zo'n habitus – de meditatieve techniek en kennis van de evangeliën – (nog) niet eigen hadden gemaakt. Bij de lezers van de Latijnse tekst werden bepaalde lees- en meditatietechnieken bekend verondersteld. Waar een enkele zin bij deze lezers leidt tot een meditatie, zouden de lezers van de Middelnederlandse editie hier 'overheen' kunnen lezen. Voor deze lezers bevat de Middelnederlandse editie meditatieve of intieme scripts, zodat zij volgens het boekje – lezend – konden mediteren.

Verder dient aangestipt te worden dat de twee vormen naast elkaar bleven bestaan om verschillende types lezers te bedienen. Het is namelijk niet zo dat na het verschijnen van de Nederlandstalige editie de Latijnse versie ook uitgebreid wordt. In dit geval achtte men een 'meditatief script' voor een geletterd publiek dat Latijn las echt niet nodig. Naast het mediteren volgens het boekje over het leven van Jezus past de weekoefening – zowel de Nederlandse als de Latijnse – die Leeu op de pers legde binnen de trend om de meditatiestof in een weekoefening onder te brengen. Gezien de bewerkingsslag die bij het omzetten van de weekoefening naar het Nederlands gemaakt werd – de tekst werd in feite herschreven – ligt het voor de hand dat de bewerker niet alleen over kennis en bronnen met betrekking tot het leven van Jezus beschikte, maar ook goed op de hoogte was van de behoeftes van de beoogde lezers. Mogelijk gaat het om een (reguliere) priester – wellicht een Zuid-Hollandse minderbroeder-observant – die betrokken was bij de zielzorg van leken. Het is goed mogelijk dat de vertaler-bewerker die de weekoefening naar het Nederlands omzette, dezelfde persoon was als degene die de weekoefening in het Latijn samenstelde.

Leeu bracht met de *Meditationes* een tekst op de markt die nog niet in handschrift circuleerde en die bovendien rijkelijk voorzien was van houtsneden – sommige met een vernieuwende iconografie – die een integraal onderdeel vormden van de meditatie. Zijn activiteit als drukker – die uiteraard niet los is te zien van het werk dat de samensteller(s) van de tekst en de houtsnijders verrichten – beïnvloedde zo de religieuze praktijk van verschillende groepen lezers, en bracht die lezers dicht bij elkaar. Zijn edities van de *Meditationes* maakten een gedeelde meditatieve cultuur van zowel *litterati* als *illiterati* mogelijk. Velen zullen gemediteerd hebben volgens de rijk geïllustreerde boekjes die Leeu als eerste publiceerde.

BIJLAGE 1. OVERZICHT EDITIES JORDANUS' *MEDITATIONES*

1.	10 februari 1485	Antwerpen: Gerard Leeu	16°	Lat.	<i>ISTC</i> nr. ij00473800	1. Parijs, BN : D-16070
2.	5 januari 1487	Antwerpen: Gerard Leeu	8°	Ned.	<i>ISTC</i> nr. ij00475100	1. Antwerpen, EHC : B 27304 2. Den Haag, MMW : 001 F 010 3. Kopenhagen, KB : Inc. Haun. 2339 8°
3.	25 juli 1487	Antwerpen: Gerard Leeu	16°	Lat.	<i>ISTC</i> nr. ij00473900	1. Cambridge, UB : Inc.7.F.6.2[3356] 2. Den Haag, KB : 150 F 5 (2)
4.	20 november 1488	Antwerpen: Gerard Leeu	16°	Lat.	<i>ISTC</i> nr. ij00474000	1. Cambridge, UB : SSS.34.3 2. Den Haag, KB : 150 F 13 3. Kopenhagen, KB : Inc. Haun. 2338 8° 4. Utrecht, MCC : BMH SJ i171(1) 5. Washington, LoC : Rosenwald 547
5.	10 november 1491	Antwerpen: Gerard Leeu	16°	Lat.	<i>ISTC</i> nr. ij00474500	1. Den Haag, KB : 150 F 19 (1) 2. New York, PL : Spencer Coll. Neth. 1491 93-304
6.	1491	Maagdenburg: Simon Koch	16°	Lat.	<i>ISTC</i> nr. ij00474550	1. Cambridge, UB : Inc.7.A.22.4[1044] 2. Wolfenbüttel, HAB : H: S 69.12° Helmst.
7.	1492	Lübeck: Lucas Brandis	16°	Lat.	<i>ISTC</i> nr. ij00474600	1. New York, MLM : PML 195843.1 2. Uppsala, UB : Uka Ink. 35b:588(:2) 8:o
8.	21 juni 1498	Antwerpen: Adriaen van Liesvelt	16°	Lat.	<i>ISTC</i> nr. ij00474700	1. Besançon, BM : INC.981 CASTAN 611
9.	[c. 1500?]	[Maagdenburg : Moritz Brandis]	16°	Lat.	<i>ISTC</i> nr. ij00475000	1. Luik, UB : XV.C145 2. Schweinfurt, OSB : BV040357533 3. Washington, LoC : Rosenwald 209 4. Wolfenbüttel, HAB : H: S 70.12° Helmst. (1)

10.	[1502]	Antwerpen: Henrick Eckert van Homberch	16°	Lat.	<i>USTC</i> nr. 410153	1. Londen, BL : C.110.a.17.
11.	16 March 1513	Londen: Richard Pynson	16°	Lat.	<i>USTC</i> nr. 501245	1. Cambridge, UB : SSS.20.13 (1)
12.	[c. 1518]	Den Haag: Hugo Jansz van Woerden	8°	Ned.	<i>USTC</i> nr. 420706	1. Darmstadt, ULB : W 3467/10
13.	1530	Cuenca: Francisco de Alfari expensis Fernando de Heredia	8°	Lat.	<i>USTC</i> nr. 343092	1. Londen, BL : C.62.a.31. 2. New York, Hispanic Society
14.	[1531-36]	Londen: Robert Wyer	12°	Eng.	Rhodes 1993, p. 31, en de verwijzing aldaar	Geen ex. Bekend
15.	1540	Antwerpen: Michiel Hillen van Hoochstraten	16°	Lat.	<i>USTC</i> nr. 438085	1. Utrecht, MCC : BMH SJ pi172

BIJLAGE 2. SCHEMATISCHE VERGELIJKING VAN DE INHOUD VAN DE LATIJNSE EN
MIDDELNEDERLANDSE EDITIES OP BASIS VAN PARIJS, BN : D-16070 (*ISTC* NR. U00473800)
EN DEN HAAG, MMW : 001 F 010 (*ISTC* NR. U00475100)

Latijn		Nederlands	
<i>Titel</i> [a]1r	Meditaciones Jordani de vita et passione Ihesu Cristi [Meditaties van Jordanus over het leven en lijden van Jesus Christus]	[a]1r	Jordanus meditacien vanden soeten leuen ende bitter passie, ver-risenisse ende glorificacie ons heeren Ihesu Christi.
• Aankondiging [a]2r	¶ Ad laudem omnipotentis dei glorioseque virginis matris eius Marie. Incipit hic quoddam exercitium deuotissimum circa vitam, passionem, resurrectionem et glorificacionem domini nostri Ihesu Christi per deuotissimum fratrem Jordanum ordinis sancti Augustini compilatum. [Hier begint tot lof van God almachtig en van de roemrijke maagd Maria, zijn moeder, een zeer devote oefening over het leven, het lijden, de opstanding en de verheerlijking van onze Heer Jesus Christus, samenge-steld door Jordanus, een zeer devote augustijner broeder.]	[a]1v	¶ Hier beghint tot gods loue almachtich een seer deuote oefen-ninghe vanden soeten leuen ende der bitter passien, ver-risenisse ende glorificacie ons Heeren Ihesu Christi, geordineert ende ghemaect bi den zeer deuoten broeder gheheeten broeder Iordanus van Sint Augustijns oerden: eerst sprekende van die grote vruchten ende ontsprekelike gracien ende salicheden die daer wt comen wt dagelicxer oefening des leuens ende der passien ons heren Ihesu Christi. ende sey-t aldus.
• Proloog [a]2r-v	Incipit feliciter prologus. Si desideras perfecte mundari a vicijs, si nobiliter ditari in virtu-tibus... [Hier begint de Proloog. Als je volkomen van zonden gezuiverd wilt worden, als je uit-muntend met deugden verrijkt wilt worden...]	[a]1v-[a]2v	Begheerdi volcomelic gesuvert te werden van sonden, begerdy ede-lic rijc te werden in duechden...
• Twaalf vruchten van de Passie-meditatie [a]3r-[a]4v	Sequens ergo exercitium docet hominem reficere animam suam ferculo spiritualis edulij. Et nota diligenter quod ex continua siue quotidiana passionis meditaci-one proueniunt duodecim fruc-tus qui hic sequuntur... [De hier volgende oefening leert de mens zijn ziel te verkwikken met een portie geestelijk voedsel. En let er goed op dat uit een voort-durende of dagelijkse overweging van zijn lijden twaalf vruchten voortvloeien, die hierna volgen...]	[a]2v-[a]5v [dertien vruchten – de tekst eindigt met een deel van de Nota die in de Latijnse ed. op o5v-o7r te vinden is]	¶ Voirt is te weten dat wt ghedue-righer of daghelijcscher aendacht der passien ons Heeren, soe comen xijj. vruchten die hier na volghen...

- [tekst op o6r-o7v (zondag)]	-	• Gebeden Gregoriusmis (Adoro Te) [a]6r-[a7]r	[O] here Ihesu Christe ic aenbede dij inden cruce hanghende...
• Berijmd gebed toegeschreven aan Bernardus [a]4v-[a]5r	Bernardus in persona Christi. O homo vide quid pro te pacior / Non est dolor sicut quo crucior... [[Ps.-] Bernardus in de persoon van Christus. Zie, mens, wat ik voor jou lijd, er bestaat geen [ergere] pijn dan die waar ik door gekweld word.]	-	-
• Uitleg opzet weekoefening [a]5r	Quoniam vnus dies ad tantum amplissime materie campum percurrere non sufficit... [Omdat één dag niet volstaat om een dermate groot veld met zo'n uitgebreide materie te behandelen...]	-	-
Maandag [a]5v	[¶] Pro die lune exercitium [De oefening voor maandag]		-
• Jordanus' artikelen en gebeden, 1-12 [a]5v-c1r [1 ^{ste} gebed: metten]	Primus articulus dominice passionis est pauoris et tristicie assumptio. Matheus. Cepit Ihesus contristari et mestus esse. Et ait discipulis. Tristis est anima mea vsque ad mortem. Oratio... [Het eerste artikel van de passie van de Heer bestaat uit het je inleven in de angst en het verdriet [van Jezus] Mattheus. [Mt. 26, 37-38] Jezus 'begon bedroefd en beangst te worden. Toen sprak hij tot zijn discipelen: 'Mijn geest is bedroefd tot stervens toe''. Gebed...]	[a]7v-c3r [1 ^{ste} gebed: metten] [De artikelen bevatten geen verwijzingen naar de evangeliën]	Dat ierste artikel is vander passien ons heren. ¶ Dat aen nemen der banghenre anxtuoudicheyt ende droefheyt Ihesu Christi...
• Meditatie voor de middagmaaltijd c1v	[¶] Ante prandium. Hodie in prandio tene conuiuium in domo Zacharie. [Voor de lunch. Neem vandaag tijdens de lunch deel aan het feestmaal in het huis van Zacharias]	c3v-c4v [de meditatie is langer]	¶ Dit salmen opten seluen maendach lesende ouerdencken voir den eten. ¶ Nu selste met ghedacht sijns herten intreden in dat huys Zacharie...
• Meditatie na de middagmaaltijd: Schepping – bezoek herders c1v-c2v	[¶] Post prandium [A]ttenta mente reuolue quomodo deus in principio creauit celum et terram et omnem ornamatum eorum... [Na de lunch. Overdenk aandachtig hoe God 'in het begin de hemel en de aarde schiep, en alles waarmee ze toegerust zijn'. [Gen. 1,1; 2,1]]	c4v-c7r [deze meditaties lopen ongeveer gelijk qua onderwerpen, maar Latijn opsomming met telkens 'Quomodo...' -> heeft NL dat ook?]	¶ Na die maeltijt suldy dit lesende ouerdencken Mit vlijt ende nersticheyt dijns sins ouerlegghet: hoe dat god almachtich in dat beghin ghescapen heeft hemel ende aerde met alle haer cierheden...

<ul style="list-style-type: none"> • Aansluitend gebed tot Jezuskind c2v-c3r 	<p>Ihesu dulcis qui de ancilla humili, humilis natus te humiliter... [Lieve Jezus, jij die nederig geboren bent [als kind] van een nederige dienaars, jou [bid] ik nederig...]</p>	c7r-c8r	<p>¶ Ghebeth O suete Iesu die van eenre oetmoedigher maecht oetmoedich geboren bist ende also oetmoedich gheboren...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie voor het avondmaal: Maria lactans c3v 	<p>[¶] Ante cenam Hic sume refectionem vbi puer Ihesus creator vniuersorum pas-citur lacte virgineo. [Voor het avondmaal. Neem hier [geestelijk] voedsel tot je, waar het kindje Jezus, de Schepper van het universum, gevoed wordt met de melk van een maagd.]</p>	c8r-c8v [de meditatie is langer]	<p>¶ Voirt auontmael suldi dit ouerdencken. Hier neemt een soete contemplacie Hoe dat onse lieue heere ihesus cristus in sijne kintlicheyt gheuoet is geweest mit die melck der ionffrouweliker borsten...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie na het avondmaal: de dood c4r-c5r 	<p>[¶] Post cenam Diligenter pertracta mortis amaritudinem. O anima mea diligenter attende... [Na het avondmaal. Overdenk gewetensvol de bitterheid van de dood. Schenk gewetensvol aandacht, mijn ziel, aan...]</p>	d1r-d3v	<p>¶ Na dit auontmael suldi seer nerstelic ouerdencken die bitterheyt des doots Mijn ziele met vlijte ende vrese gedenct...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Berijmd gebed c5v 	<p>Hic considera angelorum gaudium. Chori novem angelorum... [Beschouw hier de vreugde der engelen. Negen engelenkoren...]</p>	d4r-d4v [Niet berijmd; langer]	<p>¶ Hier merct an die vruechde der heyligher inghelen hem biddende om hulp ende troost segghende O ghi heilige neghen choren der enghelen...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie voor het slapen gaan c6r 	<p>[¶] Eundo dormitum Dormi in diuersorio cum Maria que suum pariens filium nichil habere poterat vnde sibi suoque filio aliquod commodum ministraret. [Bij het slapen gaan. Slaap in de stal met Maria, die toen ze haar Zoon baarde over niets kon beschikken waarmee ze haar Zoon en zichzelf comfort kon bieden.]</p>	d4v-d5v [de meditatie is langer]	<p>¶ Wanneer du slapen gaetste: so salstu al dit ouerdencken. Wanneer du slapen gaetste so ouerdenct die grote armoede ende oetmoedicheyt des soens gods...</p>
c6r	<p>Finit exercitium pro die lune. [Hier eindigt de oefening voor maandag.]</p>	d5v	<p>¶ Hier eyndt dat exercitium vanden maendach.</p>
<i>Dinsdag</i> c6r	<p>¶ Pro die martis exercitium incipit. [Hier begint de oefening voor dinsdag.]</p>	d6r	<p>¶ Hier beghint vanden dinxdach achteruolghende die passie: dwelck men des morghe[n]s segghen sal</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Jordanus' artikelen en gebeden, 13-24 c6v-e2r 	<p>Terciusdecimus articulus est in Christum falsi testimonij depositio... [Het dertiende artikel betreft het afleggen van een valse getuigenis over Christus...] [21ste gebed: priem]</p>	d6v-f2r	<p>Dat .xiiij. artikel is. ¶ Hoe dat valsche ghetughenisse ouer ihesum ghedraghen wort... [21ste gebed: priem]</p>

<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie voor de middagmaaltijd e2v 	<p>[¶] Ante prandium. Hodie in prandio sume refeccionem cum dulcissimo Ihesu in Egipto vbi in magna paupertate educatus fuit. [Bij de lunch. Neem vandaag tijdens de lunch voedsel tot je samen met de lieve Jezus in Egypte, alwaar hij in grote armoede opgroeide.]</p>	<p>f2v-f3v [de meditatie is langer]</p>	<p>¶ Voir die maeltijt selstu dit lesende ouerdencken des dinxdaechs. Tot deser tijt salstu nemen refeccie met dat soete kint ihesus in egipten...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie na de middagmaaltijd: besnijdenis – verzoeking woestijn e2v-e3v 	<p>[¶] Post prandium Deuota mente recole quomodo dulcis Ihesus legali decreto se subdens circumcidi voluit... [Na de lunch. Overdenk devoot hoe de lieve Jezus zich aan een wettelijk voorschrift onderwierp en besneden wilde worden...]</p>	<p>f3v-f6r</p>	<p>¶ Nae die maeltijt Mit eenen deuoten sin ouerdencke tot salicheyt ende exemple dijns leuens ende om danckbaerheyt te bewysen gode...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Aansluitend gebed tot Christus e3v-e4r 	<p>[¶] Oratio Pie et exorabilis deus imploro pietatem tuam... [Gebed. Ik roep jouw barmhartigheid te hulp, barmhartige en lankmoedige Heer,...]</p>	<p>f6r-f7r</p>	<p>Ghebeth. O soete ende milde ihesu ic bidde dyne groote goedertierenheyt doir die cracht heyligher oetmoedicheyt...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie voor het avondmaal e4r 	<p>[¶] Ante cenam Hic sume refeccionem cum dulcissimo ihesu ad quem post temptationem accesserunt angeli et ministrabant ei. [Voor het avondmaal. Neem hier [geestelijk] voedsel tot je met de lieve Jezus, bij wie na zijn verzoeking engelen kwamen om hem hun diensten te bewijzen (Mt. 4, 11).]</p>	<p>f7r-f8v [de meditatie is langer]</p>	<p>¶ Voirt auontmael O mijn ziele keert dy tot ihesum dijnen heere dijnen god ende hout hem gheselschap inder woestijnen daer hy was vastende...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie na het avondmaal: Laatste Oordeel e4v-e6r 	<p>[¶] Post cenam Forma meditaciones tuas de extremo iudicio. [I]ntuere o anima mea... [Na het avondmaal. Vorm je overwegingen over het Laatste Oordeel. Kijk, mijn ziel...]</p>	<p>g1r-g5v</p>	<p>¶ Na maeltijt maect dijn gedachten vanden strenghen ordel gods. Ende hoe strenghelijc dat hij ordelen sal ouer leuende ende dooden. Sich aen mijn siele hoe griselijc wesen sal dat leste ordeel...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Berijmd gebed e6v-e7r 	<p>Hic etiam retracta vitam patriarcharum et prophetarum [¶] Oratio O electi patriarche / Simul omnes et prophete... [Overdenk hier ook het leven van de patriarchen en profeten. Gebed. Uitverkoren patriarchen, en ook alle profeten...]</p>	<p>g5v-g6r [Niet berijmd; langer]</p>	<p>¶ Hier ouerdencker tleuen der patriarchen ende der propheten ende segge dit ghebeth. O ghi wtuercoren patriarchen te gader ende alle propheten...</p>

• Meditatie voor het slapen gaan e7r	[¶] Eundo dormitum Dormi cum dulcissimo Ihesu in deserto cum bestijs et sub diuo. [Bij het slapen gaan. Slaap met de lieve Jezus in de woestijn met de beesten en onder de blote hemel.]	g6v-g7v [de meditatie is langer]	¶ Wanneer du slapen gaetste Dyne nachtruste sulstu nemen tot deser tijt mit onsen heere Ihesu in der woestijnen daer hy met sijnen tederen lichaem op die hardicheyt der steenen...
e7r	Finit exercitium pro die martis. [Hier eindigt de oefening voor dinsdag.]	g7v	[¶] Hier eyndet dat exericicium des dinxdaghes.
Woensdag e7r	Exercitium diei mercurij jncipit [Hier begint de oefening voor woensdag.]	g8r	¶ Hier beghint dat exercicium vanden woensdach.
• Jordanus' artikelen en gebeden, 25-36 e7v-g3r	Uicesimusquintus articulus est Christi coram Herode fortis accusatio. Lucas... [Het vijf-en-twintigste artikel betreft de zware beschuldiging van Jezus voor Herodes. Lucas...] [29 ^{ste} gebed: terts]	g8v-i4r	Dat vijf ende twintichste artikel is. ¶ Hoe die soete Ihesus voir Herodes sterclijc ghewroeghet wort... [29 ^{ste} gebed: terts]
• Meditatie voor de middagmaaltijd g3v	[¶] Ante prandium. Hic discumbe in nupcijs vbi benedictus Ihesus aquam conuertit in vinum. [Voor de lunch. Schuif aan bij de bruiloft waar de zalige Jezus water in wijn veranderd heeft.]	i4v-i5r [de meditatie is langer]	¶ Des woensdaechs voir die maeltijt. Sit ter tafelen mit innigher ghedachten in die bruiloft in Chana Galilee...
• Meditatie na de middagmaaltijd: roeping apostelen – genezing twee blinde mannen bij Jericho g3v-g4v	[¶] Post prandium [A]ttente considera quomodo Ihesus vocauit apostolos. Quomodo in nupciis conuertit aquam in vinum. Quomodo... [Na de lunch. Beschouw aandachtig hoe Jezus zijn apostelen riep, hoe hij bij de bruiloft water in wijn veranderd heeft, hoe...]	i5v-i7v [tekst noemt bv eerst doop door Johannes, maar is aan het einde minder specifiek]	¶ Na maeltijt. Mit nersticheyt so wildt ouerdencken na dien dat ons Heere Cristus Ihesus van Sint Ian ghedoopt was ende inder woestinen gheuaast heeft ghehad. hoe dat hi doe sijn discipulen geroepen ende vergadert heeft...
• Aansluitend gebed tot Christus g4v-g5r	[¶] Oracio [G]ratias tibi ago domine Ihesu Christe pro singulis et vniuersis beneficijs tuis... [Gebed. Ik dank je, Here Jezus Christus, voor al je weldaden en voor elk ervan...]	i7v-k1r	¶ Ghebeth Ick dancke dij lieue heere ihesu christe voer alle die goede ende goedertieren wercken...
• Meditatie voor het avondmaal g5r	[¶] Ante cenam. Hic discumbe inter quinque milia hominum saturatorum a domino. [Voor het avondmaal. Schuif hier aan tussen de 5000 mensen, verzadigd door de Heer.]	k1r-k2r [de meditatie is langer]	¶ Voert auontmael Ghedentc hoe dat onse lieue here ihesus op deser aerden wanderde aenmerkende onse ghebrelicheyt...

<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie na het avondmaal: hel g5v-g7r 	<p>[¶] Post cenam. De penis infernalibus cogitabis hoc modo. Considera o anima mea quanta sit miseria reproborum eternaliter damnatorum. Vide infernum... [Na het avondmaal. Overdenk de straffen in de hel op deze manier: aanschouw, mijn ziel, hoe groot de ellende is van de eeuwig verdoemde slechte mensen. Zie de hel...]</p>	k2r-k4r	<p>¶ Na dat auontmael ghedenct aen die pinen der hellen. Merct aen mijn ziele hoe groot wesen sal die onsalicheyt der verdoemder menschen. Sich die griselicheynt der hellen...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Berijmd gebed g7v 	<p>Hic etiam diligenter considera vitam et mores apostolorum. [¶] Oracio O vos proceres bissen / Spirituali musto pleni... [Beschouw hier ook gewetensvol het doen en laten van de apostelen. Gebed. O, gij twaalf aanzienlijken, vervuld van geestelijk most]</p>	k4v-k4v [Niet berijmd; langer]	<p>¶ Hier merct aen dat leuen der apostelen O ghi twalef apostelen veruult zijnde mitten heylighen gheest...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie voor het slapen gaan g8r 	<p>[¶] Eundo dormitum Dormi cum dulcissimo Ihesu sub diuo celo vbi cum discipulis pernoctare cogebatur quando samaritani eum recipere noluerunt [Bij het slapen gaan. Slaap met de lieve Jezus onder de blote hemel, waar hij met zijn discipelen moest overnachten toen de Samaritanen hem niet wilden ontvangen.]</p>	k4v-k5r [de meditatie is langer]	<p>¶ Wanneer du slapen gaetste Dyne nachtruste bereyde mit goeden ghedachten mijn ziele, ende ghedenc hoe Ihesus onse ghesont maker onder den bloten hemel gheslapen heeft mit synen discipulen</p>
g8r	<p>Finit exercitium diei marcurij. [Hier eindigt de oefening voor woensdag.]</p>	k5r	<p>¶ Hier eyndet dat exercitium vanden woensdach</p>
Donderdag g8r	<p>[¶] Exercitium diei jouis incipit [Hier begint de oefening voor donderdag.]</p>	k5r	<p>¶ Hier beghint vanden donredach</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Jordanus' artikelen en gebeden, 37-47 g8v-i3r 	<p>Tricesimusseptimus articulus est Cristi a militibus conspucio. Matheus... [Het 37^e artikel gaat over het bespuwen van Jezus door de soldaten. Matthaes...] [41ste gebed: sext]</p>	k5v-l8r	<p>Dat xxxvij. artikel is ¶ Hoe die goede ihesus vanden riddersen bespoghen wort... [41ste gebed: sext]</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie voor de middagmaaltijd i3r 	<p>[¶] Ante prandium Hic prandeamus cum dulcissimo Ihesu in domo Symonis leprosi. [Voor de lunch. Laten wij hier met de lieve Jezus lunchen in het huis van Simon de melaatse. [Joh. 12, 2-3; Mc. 14, 3]]</p>	l8v-m1r [de meditatie is langer]	<p>¶ Voer die maeltijt Als anstaende was die tijt der passien ons heeren Ihesu Christi, zo is hi ghegaen in Simons huys die malaetsche...</p>

<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie na de middagmaaltijd: zalving Maria Magdalena – gebed op de Olijfborg i3r-i4r 	<p>[¶] Post prandium. [R]ecordare quomodo Maria Magdalena in domo Symonis leprosi vnxit caput et pedes Ihesu... [Na de lunch. Overweeg hoe Maria Magdalena in het huis van Simon de melaatse het hoofd en de voeten van Jezus zalfde...]</p>	<p>m1r-m2v [de meditatie is langer; zalving Maria Magdalena wordt niet genoemd]</p>	<p>¶ Nae die maeltijt Aenmerke mijn ziele hoe dat onse heere Ihesus na dien dat hy wt Simons des malaetschen huys is gescheyden is ghegaen tot Iherusalem wert om hem te bereyden tot synre passien...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Aansluitend gebed tot Christus i4r-i5r 	<p>[¶] Oratio Domine Ihesu Christe qui in cena paschali summe humilitatis et mansuetudinis speculum nobis... [Gebed. Here Jezus Christus, die tijdens het paasmaal ons een spiegel van nederigheid en zachtmoedigheid...]</p>	<p>m2r-m3r</p>	<p>Ghebet. O heere ihesu christe, du die int leste auontmael ons in een exempel der oetmoedicheyt dijn ghebenedide hoeft...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie voor het avondmaal i5r 	<p>[¶] Ante cenam. Hic debes epulari in mensa domini, vbi dulcissimus Ihesus se ipsum dedit in cibum et potum. [Voor het avondmaal. Hier moet je eten aan de tafel van de Heer, waar de lieve Jezus zichzelf gaf als voedsel en drank.]</p>	<p>m3r-m3v [de meditatie is langer]</p>	<p>¶ Voert auontmael. Sich aen mijn ziele die grote liefste gods die Ihesus tot ons menschen ghehadt heeft ouermits vele gauen ende duechden...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie na het avondmaal: gaven van God i5r-i6v 	<p>[¶] Post cenam Hic reouluē beneficia dei quam multa et magna tibi contulit que multis alijs non donauit. [O] anima mea diligentur ac prudentur attende que et quanta... [Na het avondmaal. Overweeg hier de weldaden van de Heer, hoeveel hij er jou schonk en hoe groot ze waren, die hij veel anderen niet gaf. Schenk er gewetensvol en serieus aandacht aan, mijn ziel, hoe veel en welke...]</p>	<p>m4v-m5v [m4r blanco]</p>	<p>¶ Nae dat auontmael. Hertelijc ouerdenct der gauen die dy god ghegheuen heeft menichuoldelijc. Hy heeft dy van niet ghemaect ende dij ghescapen na zynen beelde...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Berijmd gebed i7r 	<p>Hic cogita varia tormentorum martirum et pacientiam ipsorum. [¶] Oratio. [O] beati Cristi testes / Qui laustis vestras vestes... [Overdenk hier de veelsoortige kwellingen van de martelaren en hun lijdzaamheid. Gebed. Zalige getuigen van Christus, jullie, die je kleren gewassen hebben...]</p>	<p>m5v-m6r [Niet berijmd; langer]</p>	<p>¶ Ghedenc die tormenten der heyleghe martelaren. O ghy salighe martelaers ghetughen der passien onses heeren Ihesu Christi...</p>

• Meditatie voor het slapen gaan i7r	[¶] Eundo dormitum. Nocturnam requiem capias in monte Oliueti memor passionis et amaritudinis dilecti sponsi tui [Bij het slapen gaan. Geniet van je nachtrust op de Olijfberg, het lijden en de bitterheid van je geliefde Bruidegom indachtig.]	m6v-m7r	¶ Wanneer du slapen gaetste. Waec ende weder make mijn ziele mit ihesus dinene zalichmaker ende sich an dat lyden ende druc waer mede beuanghen is gheweest...
i7r	Finit diei jouis exercitium [Hier eindigt de oefening van donderdag.]	m6v	¶ Hier eyndet dat exercitium des donredaechs.
<i>Vrijdag</i> i7v	Incipit exercitium diei veneris [Hier begint de oefening van vrijdag.]	m6v	¶ Ende hier beghint vanden vriedach.
• Jordanus' artikelen en gebeden, 48-65 i7v-m1r	Quadragesimus octavus articulus est christi manus dextere perforatio... [Het 48 ^e artikel betreft het doorboren van de rechterhand van Christus.] [59 ^{ste} gebed: none ; 64 ^{ste} gebed: vespers ; 65 ^{ste} gebed: completen] [De gebeden 61-65 moeten na de middagmaaltijd gebeden worden (onderaan 14r: [¶] Post prandium)]	m7v-p1r	Dat xlvij. artikel is ¶ Hoe dat die rechterhand ihesu christi doerboert wert... [59 ^{ste} gebed: none ; 64 ^{ste} gebed: vespers ; 65 ^{ste} gebed: completen] [Aanwijzing om de gebeden 61-65 na de middagmaaltijd te lezen ontbreekt]
• Gebed tot Maria m1r-m2r	[¶] Oracio ad beatam virginem Mariam. O tu virgo benedicta que iuxta crucem filij tui stitisti... [Gebed tot de zalige maagd Maria. O gezegende maagd, jij die naast het kruis van je zoon hebt gestaan...]	p1v-p2r	¶ Ghebet tot onser lieuer vrouwen O gebenedide ioncfrouwe ende moeder Maria die mit onsprekeliker bedroefnisse dijns moederliken hertes onder den cruce dijns lieuen zoens hebste ghestaan...
• Meditatie voor de collatie (=lichte avondmaaltijd op vastendagen) m2r	[¶] Ante collacionem Hic sume poculum ex sacrosanctis vulneribus Ihesu Christi redemptoris tui. [Voor de collatie. Neem hier een beker uit de heilige wonden van Jezus Christus, jouw Verlosser...]	p2v-p3v [de meditatie is langer]	¶ Voer die collacie. Wt die fontyne alre gracen, wt die heylighe wonden ons liefs heeren Ihesu Christi, suyghe mijn ziele die zoetichheit alre duechden aller gracen ende ghenaden...
• Meditatie na de collatie: Passie m2r-m5v	[¶] Post collacionem Hic memor esto beneficiorum dei et precipue beneficij passionis et redemptionis. [R]espice et intueri, o anima, quomodo... [Na de collatie. Sta hier stil bij de weldaden van God, en vooral bij de weldaad van zijn lijden en verlossing. Bezie en bekijk, ziel, hoe...]	p4r-p6v	¶ Nae die collacie ghedenc die weldaden die dy god ghedaen heeft ende by sonder inder passien ende doot ihesu christi daer hy ons vanden ewighen doot mede verlost heeft Besich ende ouerdencke mijn ziele hoe...

<ul style="list-style-type: none"> Berijmd gebed m5v-m6r 	<p>[¶] Reolue etiam vitam et laborem sanctorum confessorum. [¶] Oracio Omnes sancti confessores / Quorum vitam verba mores... [Overweeg ook het leven en de inspanningen van de heilige belijders. Gebed. O, heilige belijders met zijn allen, jullie die voor jullie leven, woorden en instelling...]</p>	<p>p6v-p7r [Niet berijmd; langer]</p>	<p>¶ Ouerlegghen sulstu oec tleuen arbeyt ende paciencie der heyligher confessoren. ¶ Ghebet totten heylighen confessoren. O ghy heylighe confessoren die doer uwen arbeyt ende uwe werken der duechden...</p>
<ul style="list-style-type: none"> Meditatie voor het slapen gaan m6r 	<p>[¶] Eundo dormitum Pausa cum dulcissimo Ihesu in sepulchro seu in limbo inferni vbi patribus nostris facta est ex aduentu eius magna consolatio in tormentis. [Bij het slapen gaan. Sta met de lieve Jezus stil bij zijn graf of bij het voorgeborchte, waar onze vaders vanwege zijn komst een grote troost vonden in hun kwellingen.]</p>	<p>p7r-p7v [de meditatie is langer]</p>	<p>¶ Wanneer du slapen gaetste Ghedenct mijn herte hoe onse lieue heere Ihesus Christus na zijnre passien lichaemlijc inden graue gherustet heeft tot inden derden dach ende sijn heylighe gebenedide zyele is gheweest inder hellen...</p>
<p>m6r</p>	<p>Finit exercitium diei veneris [Hier eindigt de oefening voor vrijdag]</p>	<p>p7v</p>	<p>¶ Hier eyndet texercitium vanden vrydach.</p>
<p>Zaterdag m6v</p>	<p>[¶] Exercitium pro die sabbati incipit. [Hier begint de oefening voor zaterdag.]</p>	<p>p8r</p>	<p>¶ Ende beghint vanden saterdach</p>
<ul style="list-style-type: none"> Meditatie: afdaling hellemond – bewaking graf m7r 	<p>[C]ogita quomodo anima Christi descendens ad inferos tartara confregit... [Bedenk hoe de ziel van Christus naar de hel afdaalde en de onderwereld afbrak...]</p>	<p>p8r-p8v</p>	<p>Du sulste ghedencke o mijn ziele hoe die gebenedide ziele onses liefs heeren Ihesu Christi na dat zy vanden lichaem verscheyden was, nederdaelde ter hellen...</p>
<ul style="list-style-type: none"> Aansluitend gebed m7r 	<p>[¶] Oratio. Deus qui pro nobis mortuus tribus diebus et noctibus in corde terre... [Gebed. Here God, jij die voor ons gestorven bent en drie dagen en nachten in het hart van de aarde...]</p>	<p>p8v-q1r</p>	<p>¶ Ghebet. O heere Ihesu Christe ick dancke ende loue dy voer alle dijn passie ende voer dynen bitteren, smadeliken doot...</p>
<ul style="list-style-type: none"> Gebed toegeschreven aan Bernardus [gebed komt uit Bonaventura's <i>Lignum Vitae</i>] m7r-v 	<p>[¶] Oratio Bernardi [G]ratias tibi referat domine pater omnis lingua... [Een gebed van [Ps.] Bernardus. Laat, onze Heer en Vader, elke stem jou danken...]</p>	<p>-</p>	<p>-</p>

<ul style="list-style-type: none"> • Mediatie voor de middagmaaltijd m7v 	<p>[¶] Ante prandium. Hic manducabis panem lacrimarum cum messissima matre Maria in mansionem predilecti discipuli Iohannis. [Voor de lunch. Hier moet je het brood der tranen [Ps. 80, 6] eten met zijn intens verdrietige moeder Maria, in het huis van zijn lievelingsleerling Johannes.]</p>	<p>q1r-q2r [de meditatie is langer]</p>	<p>¶ Voer die maeltijt Hier sultstu eten dat broot der droefnissen mit wtstortinghe der tranen mit die bedroefde moeder ende maghet Maria. Dwelc mit grooter iammerheyte liden ende verdriet van haren lieuen zone ghescheyden was...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie na de middagmaaltijd: verdriet discipelen – bereiding zalving drie Maria's m7v-m8r 	<p>[¶] Post prandium Meditare de desolacione et de despectione discipulorum. Cogita tristitiam matris Marie... [Na de lunch. Overweeg het verdriet en de vernedering van de discipelen, denk over de bedroefdheid van zijn moeder Maria...]</p>	<p>q2r-q2v [Maria's verdriet in huis Johannes wordt niet genoemd]</p>	<p>¶ Na die maeltijt Du sulste ghedencken o mijn zyele der mistroesticheyt ende verstroynghe der discipulen ons heren die als doe van hem ghescheyden waren...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Gebed tot Maria m8r-v 	<p>[¶] Oratio ad gloriosam virginem Mariam. [M]emento obsecro dulcissima mater... [Gebed tot de zalige Maria. Gedenk, lieve moeder, smeeck ik je...]</p>	<p>q2v-q3v</p>	<p>¶ Ghebet tot der bedroefder moeder Maria. Ghedenc o alder zoetste moeder Maria...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Gebed tot Maria m8v-n1r 	<p>[¶] Oratio ad dominam. [A]ula regis immensa ac vnica porta celi et regina angelorum... [Gebed tot de Vrouwe. O, hof van de [eeuwige] koning, geweldige en eeuwige hemelpoort, en koningin der engelen...]</p>	<p>q2v-q4r</p>	<p>¶ Een ander ghebet tot Maria. O moeder gods coninghinne der engelen ende vruechde alre menschen...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Gebed tot Christus n1r-v 	<p>[¶] Oracio [D]eus meus bone Ihesu concede mihi... [Gebed. O, goedertieren Jezus, mijn God, sta mij toe...]</p>	<p>q4r-q4v</p>	<p>¶ Een ander gebed tot onsen Heeren. O goedertieren Ihesu mijn god mijn here ic bidde di door dijn bitter passie...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie voor de avondmaaltijd n1v 	<p>[¶] Ante cenam Hic sume refectionem cum tribus Marijs euntibus ad sepulcrum domini. [Voor het avondmaal. Neem hier [geestelijk] voedsel tot je, samen met de drie Maria's, die naar het graf van onze Heer gingen]</p>	<p>q4v-q5r [meditatie is langer]</p>	<p>¶ Voert auontmael. U ghedacht suldie stellen int gheselschap der Marien die totten graue ons heeren al bedroeft gegaen zijn inden weghe altijt sprekende vander passien...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie na de avondmaaltijd: zonden/biecht n1v-n4r 	<p>[¶] Post cenam. Hic memoriam habeas peccatorum tuorum quod multa sint... [Na het avondmaal. Hier moet je je zonden herinneren, hoeveel het er zijn...]</p>	<p>q5r-q7v</p>	<p>¶ Naden auontmael zultu mit bitter tranen ende berouwe ouerdencken dijn zonden die du van alde weke ghedaen moechste hebben, in deser manieren...</p>

<ul style="list-style-type: none"> Berijmd gebed n4r-v 	<p>¶ Hic etiam retracta vitam et certamina sanctorum virginum [¶] Oratio [C]um decore virginali / Fide Christi speciali... [Overdenk hier ook het leven en de strijd van de heilige maagden. Gebed. Met maagdelijke schoonheid, die met bijzondere trouw aan Christus...]</p>	<p>q7v-q8r [niet berijmd, langer]</p>	<p>¶ Hier seltu ouerdencken dat leuen der kuyscher maechden ende ioncfrouwen. O ghy reynen ioncfrouwen ende maechden den reynen onbesmetten Ihesum besloten hebbende in uwer herten...</p>
<ul style="list-style-type: none"> Meditatie voor het slapen gaan n4v 	<p>[¶] Eundo dormitum. Requiesce cum sanctis patribus vbi eduxit illos dominus de claustris inferni ad gaudia paradisi. [Bij het slapen gaan. Rust met de heilige vaders, waar de Heer hen wegleidde uit de opsluiting in de hel naar de vreugde van het paradijs.]</p>	<p>q8v [meditatie is langer]</p>	<p>¶ Wanneer du slapen gaeste. In dijn herte ouerdenct die groote vruuechde der heylighen ouder vaders die wt der duysternissen der hellen verlost waren...</p>
<ul style="list-style-type: none"> Getijden van de smarten van Maria door paus Clemens, met na elk getijde een Pater Noster n4v-n6r 	<p>Incipiunt hore de doloribus beate Marie virginis dicende in die sabbati quis composuit Clemens papa et concessit legentibus eas .xvii^m dierum indulgentiarum... [Hier beginnen de getijden van de smarten van de zalige maagd Maria, die op zaterdag gebeden moeten worden. Paus Clemens heeft ze samengesteld, en hij verleende aan ieder die ze leest een aflaat van achttienduizend dagen ...]</p>	<p>-</p>	<p>-</p>
<p>n6r</p>	<p>[¶] Finit exercitium diei sabbati. [Hier eindigt de oefening voor zaterdag.]</p>	<p>r1r</p>	<p>¶ Hier eyndet texercitium vanden zaterdach. Ende beghint vanden zondach</p>
<p>Zondag n6v</p>	<p>Exercitium pro diebus dominicis. Incipit Christus resurgens ex mortuis. [Hier begint de oefening voor zondagen. Christus, die herrijst uit de dood...]</p>	<p>-</p>	<p>-</p>
<ul style="list-style-type: none"> Meditatie: verrijzenis, verschijningen n6v-n7r 	<p>[I]ngere te nunc milibus letancium letabunda mente reuoluens o deuota anima quomodo Christus Ihesus saluator tuus triumpho mortis... [Voeg je nu bij de duizenden die zich blij verheugen, en overweeg, devote ziel, hoe Jezus Christus, jouw Verlosser, die de dood overwon...]</p>	<p>r1r-r2r</p>	<p>¶ Hier ouerdenc die gloriose verisenisse christi. Mit gheestelike vruuechden dijns herten intrede int hemelsche gheselschap der enghelen ende der heylighen die hem verblijt hebben in die vre doe onse heere ihesus christus die doot verwonnen hadde...</p>

<ul style="list-style-type: none"> • Gebed tot Christus n7r-n8r 	<p>[¶] Oracio Domine ihesu criste per beatissimum diem... [Gebed. Here Jezus Christus, door de gelukkige dag...]</p>	r2v-r2v	<p>¶ Ghebet O heere ihesu Christe ic bidde dy doer dijn gloriose verrysenisse...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie voor de middagmaaltijd n8r 	<p>[¶] Ante prandium. Hic celebra iocundum conuiuium cum duobus discipulis in Emaus qui cognouerunt Ihesum in fractione panis. [Voor de lunch. Vier hier een gezellige maaltijd met de twee discipelen in Emmaus, die Jezus herkenden bij het breken van het brood [Luc., 24, 29-32]]</p>	r2v-r3r [meditatie is langer]	<p>¶ Voer die maeltijt. O mijn ziele hout nu ghenoechlike maeltijt inden zale dijns herten met die twee discipelen die in Emaus ghinghen...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie na de middagmaaltijd: Emaus – ten hemel opneming Maria n8r-v 	<p>[¶] Post prandium. [M]emorare quomodo Ihesus apparuit duobus discipulis euntibus in Emaus. Quomodo... [Na de lunch. Overweeg hoe Jezus verscheen aan twee discipelen die naar Emmaus gingen, hoe...]</p>	r3v-r4v	<p>¶ Nae die maeltijt Ghedenct, o mensche, hoe onse lieue heere Ihesus nae dat hi vanden twee discipulen wt emaus gescheyden was hem inden auont geopenbaert heeft synen iongheren...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Sequentie n8v-o1r 	<p>[¶] Responsorium Salue Maria gemma pudicie de qua mundo illuxit... [Responsorium. Wees gegroet, Maria, parel van kuisheid, over wie in de wereld scheen...]</p>	r4v-r5r	<p>¶ Respons Weest ghegruet maria een peerle der reynicheit van dwelc die zonne...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Gebed voor de zeven gaven van de Heilige Geest [=afsluitend gebed in Bonaventura's <i>Lignum Vitae</i>] o1r-o2r 	<p>[¶] Oracio [O]ramus igitur clementissimum patrem per te vnigenitum eius pro nobis hominem factum crucifixum et glorificatum... [Gebed. Wij bidden dan tot de barmhartige Vader door jou, zijn eniggeboren Zoon, die voor ons mens geworden is, gekruisigd, en verheerlijkt...]</p>	r5r-r6r	<p>¶ Ghebet. Wy bidden dy heere god vader inder eewicheyt doer dynen enighen zone die om onsen wille mensche gheworden, ghecruyt ende ghestoruen is ende oec gheglorificiert is...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie voor de avondmaaltijd o2r 	<p>[¶] Ante cenam. Hic reficieris cum discipulis ad quos ingressus est Ihesus ianuis clausis dicens: Pax vobis. [Voor het avondmaal. Verkwik je hier met de discipelen, bij wie Jezus binnengekomen is toen de deuren gesloten waren, en toen hij zei: 'Vrede zij u' [Joh. 20, 19-20].]</p>	r6r-r6v [meditatie is langer]	<p>¶ Voert auontmael Ghedenc der zoeter minliker geselschap der discipulen die daer zaten mit besloten doren verwachtende onsen here doe hi vander doot verresen was...</p>

<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie na de avondmaaltijd: eeuwige leven o2r-o5r 	<p>[¶] Post cenam. Hic memor eris glorie, sancte et indiuidue trinitatis. [D]e gaudijs regni celestis cogitabis alloquendo animam tuam his verbis. O anima mea... [Na het avondmaal. Denk hier aan de glorierijke en eeuwige Drieeenheid. Je zult over de vreugde in het hemelrijk denken, en je ziel met deze woorden toespreken: 'O, mijn ziel...'.]</p>	r6v-s1r	<p>¶ Naden auontmael. ¶ Ghedenc van die vruechde des eewighen leuens ende spreekt tot dijn eygen ziele aldus: O mijn ziele...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Berijmd gebed o5r-v 	<p>[¶] Hic cogita quomodo ab ipsa sanctissima trinitate omnes sancti recipiunt splendorem sempiternam in quo assidue felices letantur. [¶] Oratio. Universi ciues celi / Vos precor mente fideli... [Bedenk hier hoe alle heiligen de eeuwige glans ontvangen van de heilige Drieeenheid, waarover zij zich voortdurend blij verheugen. Gebed. Hemelburgers met zijn allen, jullie bid ik vol geloof...]</p>	s1r-s1v [niet berijmd, langer]	<p>¶ Merct an die vruechde ende blijschap alle der heyligen die inden eewighen leuen zijn hem biddende om hulp ende troost mit hem al daer te moghen comen inden hemel segghende dit ghebet. O ghi hemelsche borgers ghi die nv mit christo regnerende zijt...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Meditatie voor het slapen gaan o5v 	<p>[¶] Eundo dormitum. Dormias et requiescas in iocunditate lucis eterne in medio ciuium celestis Iherusalem... Bij het slapen gaan. Slaap en rust in de vreugde van het eeuwige licht te midden van de burgers van het hemels Jerusalem...]</p>	s1v-s2r [meditatie loopt hier gelijk]	<p>¶ Wanneer du slapen gaetste Ouerdencke die vruechde der heylighen ende daer neemt nachtruste dijns herten, verheffende dijn ghedachten tot dat licht ende vruechde der hemelscher stadt Iherusalem...</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Nota over twaalf vruchten / rubriek bij Gregoriusmisgebeden [tekst in kleinere letter gezet] o5v-o6r 	<p>Et nota quod preter xij. fructus passionis supra dictos est alius saluberrimus fructus multum exoptandus et notandus qui talis est... [En merk op dat afgezien van de twaalf vruchten van de passie die hiervoor besproken zijn er ook een andere zeer heilzame en heel welkome vrucht moet worden opgemerkt, en wel deze...]</p>	– [deel tekst opgenomen in voorwerk, [a]2v-[a]5v]	–
<ul style="list-style-type: none"> • Gebeden bij de Gregoriusmis (<i>Adoro Te</i>) o6r-o7v 	<p>[¶] Sequuntur septem oraciuncule a summis pontificibus composite. O domine Ihesu Christe adoro te in cruce pendentem... [Hier volgen zeven korte gebeden die door de pausen zijn opgesteld. O, Here Jezus Christus, ik aanbid jou hangend aan het kruis...]</p>	– [tekst opgenomen in voorwerk; [a]6r-[a]7r]	–

-	-	• Afsluitende rubriek s2r	¶ Hier eynden Iordanus medita- cien vanden leuen ende passien ons heren Ihesu Christi ghebene- dijt.
-	-	• Gebed tot naam Jezus s2r-s4r	¶ Hier beghint een zeer deuote ende sonderlinghe verdientelike oracie vanden soeten naem Ihe- sus...
-	-	• Gebed op naam van Bernardus s4v-s6v	¶ Dit nauolghende gebet was ghegheuen byden enghel goods den heylighen ende zeer deuoten leeraer sinte Bernaert een sonder- linge liefhebber der moeder goods Maria. Welc enghel tot hem sprac aldus...
-	-	• Gebed tot Sint- Barbara s6v-s7r	¶ Ghebet van sinte barbara. O heylige maghet sinte barbara die dat rijke der werelt ende alle waerlic cierheyt hebste ver- smaet...
-	-	• Gebed tegen een plotselinge dood s7r-s8r	¶ Een zeer groet gebet voer die pestilencie ende onuersienighe doot Van eenre haestigher ende onuer- siender doot moet my bescher- men ende behoeden...
Colofon o8r	Exercitium deuotissimi fratris Jordani de vita, passione et resur- rexione Ihesu Christi. Ad laudem dei completm[sic] est in mercu- riali oppido Antwerpiensi per me Gerardum Leeu. Anno domini Mcccclxxxv. deciam die februa- rij. [De oefening van de zeer devote broeder Jordanus over het leven, het lijden en de opstanding van Jezus Christus is tot lof van God in de handelsstad Antwerpen door mij, Gerard Leeu, voltooid op 10 februari 1485.]	s8v	Tot loue goods ende tot gheden- cknisse des heylighen leuens ende der passien Ihesu Christi soe is dit boeck voleyndt tAnt- werpen by my Gherard Leeu, den v. dach in ianuario, Anno M cccc.lxxxvij.

LITERATUUR

- Aelst, José van, *Passie voor het lijden. De ‘Hundert Betrachtungen und Begehungen’ van Henricus Suso en de oudste drie bewerkingen uit de Nederlanden*, *Miscellanea Neerlandica*, 33 (Leuven: Peeters, 2005).
- Aelst, José van, *Vruchten van de Passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso’s Honderd artikelen* (Hilversum: Verloren, 2011).
- Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*. Leiden: Universiteitsbibliotheek, https://catalogue.leidenuniv.nl/permalink/f/n95gpj/UBL_ALMA11327708840002711.
- Biemans, J.A.A.M., *Middelnederlandse bijbelhandschriften = Codices manuscripti sacrae scripturae Neerlandicae* (Leiden: Brill, 1984 [1985]).
- Brugmans, H., *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae, I. Libri theologici* (’s-Gravenhage, 1922).
- Bruin, C.C. de, ‘De Dietse oertekst van de anonieme “Epistola de vita et passione domini nostri Ihesu Christi et aliis devotis exerciciis”’, *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 34 (1943) 1-23.
- Bruin, C.C. de, ‘Middeleeuwse Levens van Jesus als leidraad voor meditatie en contemplatie’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 63 (1983) 129-173.
- Bruin, C.C. de, *Tleven ons Heren Ihesu Christi. Het Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse Leven van Jezus* (Leiden: E.J. Brill, 1980).
- Deschamps, J., ‘Boekbeoordelingen – R. Lievens, Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden. Een onderzoek van de handschriften. Gent, Secretarie der Academie, 1958, XIX + 406 blz. 7 Afb. (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Reeks VI. Nr. 82).’, *Spiegel der letteren* 4 (1960) 295-300.
- Deschamps, J., ‘Jordanus van Quedlinburg, Die LXV artikelen vander passien ons heren Ihesu Christi’, in: *Vijf jaar aanwinsten 1969-1973: tentoonstelling georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek Albert I van 18 januari tot 1 maart 1975* (Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1975) 44-46 (nr. 21).
- Deschamps, J., ‘82. Die passie ons Heren (Evangelie naar Johannes, 18 en 19); Jordanus van Quedlinburg, Meditationes de passione Christi, Middelnederlandse vertaling, Holland, ca. 1440’, in: Idem, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (Leiden: E.J. Brill, 1972) 226-227.
- Dlabačová, Anna, ‘Drukken en publieksgroepen. Productie en receptie van gedrukte Middelnederlandse meditatieve Levens van Jezus (ca. 1479-1540)’, *Ons Geestelijk Erf* 79 (2008) 321-368.
- Dlabačová, Anna, *Literatuur en observantie. De Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding* (Hilversum: Verloren, 2014).
- Dlabačová, Anna, ‘Religious Practice and Experimental Book Production: Text and Image in an Alternative Layman’s “Book of Hours” in Print and Manuscript’, *Journal of Historians of Netherlandish Art* 9:2 (Summer 2017) DOI: 10.5092/jhna.2017.9.2.2.
- Dlabačová, Anna, ‘Marian Devotions from a Printer’s Perspective. The Rosary, the Seven Sorrows, and Gerard Leeu (d. 1492)’, in: James Clifton, Barbara Haeger, Elliott Wise (red.), *Marian Images in Context: Doctrines, Devotions, and Cults* (Leiden: Brill, ter perse).
- Goudriaan, Koen, ‘Een drukker en zijn markt. Gheraert Leeu (Gouda 1477 – Antwerpen 1492/3)’, *Madoc* 6 (1992) 194-205.

- Goudriaan, Koen, 'Middle Dutch Meditative Lives of Jesus on the Early Printing Press: An Exploration of the Field', in Idem, *Piety in Practice and Print. Essays on the Late Medieval Religious Landscape*, red. Anna Dlabáčová en Ad Tervoort (Hilversum: Verloren, 2016) 219-239.
- Hamburger, Jeffrey, 'Enluminure et incunable: L'exemplaire alsacien des Soixante-cinq articles de Jourdain de Quedlinburg', *Revue de l'Art* 145 (2004) 5-18.
- Hamburger, Jeffrey, en Nigel F. Palmer, met een conservatierapport van Ulrike Bürger, *The Prayer Book of Ursula Begerin*, dl. I: *Art-Historical and Literary Introduction* (Dietikon-Zurich: Urs Graf Verlag, 2015).
- ISTC – *Incunabula Short Title Catalogue*, British Library, Londen, istc.bl.uk
- Jong, Susanne de, "'Read some good Dutch books.'" Laypeople, Books, and Religious Reading in the Late Medieval Domestic Setting', *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 25 (2018) 32-54.
- Kok, Ina, *Woodcuts in Incunabula Printed in the Low Countries*, 4 dln. (Houten: Hes & De Graaf, 2013).
- Kors, Mikel Mario, *De Middelnederlandse Brieven van Gerlach Peters († 1411). Studie en tekstuutgave* (Nijmegen: Centrum voor Middeleeuwse Studies, 1991).
- Lievens, Robrecht, *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden. Een onderzoek van de handschriften* (Gent: Secretarie der Academie en Antwerpen: Standaard-Boekhandel, 1958).
- Logutova, Margarita G., en James H. Marrow, *Liber Precum. Vollständige Faksimile-Ausgabe der Handschrift Ms. Lat. O.v.I.206 der Russischen Nationalbibliothek in St. Petersburg* (Graz: Adeva, 2003).
- McNamer, Sarah, *Affective Meditation and the Invention of Medieval Compassion* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010).
- McNamer, Sarah, 'The Debate on the Origins of the Meditationes vitae Christi: Recent Arguments and Prospects for Future Research', *Archivum Franciscanum Historicum* 111 (2018) 65-112.
- Newman, Barbara, 'What Did It Mean to Say "I Saw"?' The Clash between Theory and Practice and Medieval Visionary Culture', *Speculum* 80-1 (2005) 1-43.
- Nijhoff, W., en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, dl. 2 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1940).
- Palmer, Nigel F., "'Antiseusiana': Vita Christi and Passion Meditation before the Devotio Moderna', in: Rijcklof Hofman, Peter Nissen, Mathilde van Dijk, Charles Caspers and Johan Oosterman (red.), *Devotio. Inwardness, Individualization and Religious Agency in the Late Medieval Low Countries (1350-1500)* (Turnhout: Brepols, ter perse).
- Pohl, M., *Thomae Hemerken a Kempis, Opera Omnia voluminibus septem* (Freiburg im Breisgau: Herder, 1902-1922).
- Rhodes, J. T., 'Prayers from the Passion: from Jordanus of Quedlinburg to John Fewterer of Syon', *Durham University Journal* 85 (1993) 27-38.
- Saak, Eric L., *High Way to Heaven. The Augustinian Platform between Reform and Reformation, 1292-1524* (Leiden etc.: Brill, 2002).
- Sperling, Jutta, 'Squeezing, Squirting, Spilling Milk: The Lactation of Saint Bernard and the Flemish *Madonna Lactans* (ca. 1430-1530)', *Renaissance Quarterly* 71 (2018) 868-918.
- Stoop, Patricia, *Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510)* (Hilversum: Verloren, 2013).
- USTC – *Universal Short Title Catalogue*, <https://www.ustc.ac.uk>

- Warnar, Geert, 'Tleven ons heren Jhesu Christi: Female Readers and Dutch Devotional Literature in the Fifteenth Century', in: M. van Dijk en R. Nip (red.), *Saints, Scholars, and Politicians. Gender as a Tool in Medieval Studies. Festschrift in Honour of Anneke Mulder-Bakker on the Occasion of her Sixty-Fifth Birthday* (Turnhout: Brepols, 2005) 25-41.
- Willeumier-Schalij, J.M., 'De LXV artikelen van de passie van Jordanus van Quedlinburg in middelnederlandse handschriften', *Ons geestelijk erf* 53 (1979) 15-35.
- Wunderle, Elisabeth, *Katalog der mittelalterlichen lateinischen Papierhandschriften aus den Sammlungen der Herzog Von Sachsen-Coburg und Gotha'schen Stiftung für Kunst und Wissenschaft*. Dl. 1: *Die Handschriften der Forschungsbibliothek Gotha* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2002).

ABSTRACT

This essay explores the Dutch recension of the richly illustrated Latin *Meditationes de vita et passione Jesu Christi*, a weekly exercise that went directly into print and was first published by Gerard Leeu in Antwerp on 10 February 1485. The Dutch text appeared about two years later, on 5 January 1487. Both the Dutch and the Latin texts contain at their core the sixty-five prayers on the Passion (from Christ's agony in the Garden of Gethsemane to his funeral) from Jordan of Quedlinburg's *Meditationes de passione Christi* (1365). Each of the prayers is accompanied by a woodcut, which in itself was an important innovation and departure from previous manuscript transmission that did not systematically illustrate each prayer. Furthermore, the compiler of the weekly exercise used Jordan's prayers as his reference point, and divided them over five days of the week (Monday-Friday). He added other (meditative) texts and prayers so that readers are presented with an exercise for each day of the week that permits them to meditate on the entire life of Christ (from Mary's visit to Elizabeth to Mary's Ascension), as well as on other subjects, such as the four last things (death, judgement, hell, heaven) throughout the week. Here, images are also used as an integral part of the meditative exercise. The printed text might have been based on a similar exercise found in a manuscript from South-Holland, currently held at The Hague, Royal Library, 133 H 1. Moreover, the Dutch edition of 1487 is not just a translation of Leeu's earlier Latin edition: apart from changes to its physical appearance, the text has undergone a significant reworking as well. The meditations to be performed before lunch, before and after dinner, and before going to sleep, are longer and much more detailed than in the Latin edition, allowing unexperienced readers to use these 'intimate scripts' in their meditations. Leeu's parallel editions of the Latin and Dutch *Meditationes* thus provided various groups of readers (Latinate, non-Latinate, those familiar with meditative techniques and the Gospels, and those who were not) to participate in affective meditation on Christ's life and to deepen their spiritual lives in a similar fashion despite the differences in their background.

Adres van de auteur: Universiteit Leiden, LUCAS (Centre for the Arts in Society), Arsenaalstraat 1, 2311 CT Leiden / Postbus 9515, 2300 RA Leiden (a.dlabacova@hum.leidenuniv.nl)